ALGEBRA II PRO INFORMATIKY

Obsah

Přednáška Algebra II navazuje na přednášku Algebra I, která proběhla v zimním semestru. Jejím cílem je především prohloubit znalosti o komutativních okruzích včetně úvodu do Galoisovy teorie a strukturální teorie konečných těles. Poslední přednáška bude věnována základům univerzální algebry.

1. Booleovy okruhy

V následující kapitole aplikujeme znalosti komutativních okruhů získané minulý semestr pro algebraický popis Booleových algeber. Podstatou úvahy je pozorování, že každou Booleovu algebru lze chápat jako jistý komutativní okruh. Pro konečné Booleovy algebry tak získáme popis všech kongruencí i podalgeber.

Definice. O okruhu $R(+,\cdot,-,0,1)$ řekneme, že je *Booleův*, je-li to komutativní okruh a pro každé $r \in R$ platí, že $r \cdot r = r$ a $r + r = 0$.

Příklad 1.1. Algebra $\mathcal{P}(X)(\div,\cap,\mathrm{Id}_{\mathcal{P}(X)},\emptyset,X)$, kde $\div$ značí symetrickou diferenci, je pro každou neprázdnou množinu X Booleův okruh. Je-li $Y \subseteq X$, potom je zjevně $\mathcal{P}(Y)$ ideálem okruhu $\mathcal{P}(X)(\div,\cap,\mathrm{Id}_{\mathcal{P}(X)},\emptyset,X)$. Je-li naopak I ideál, všimněme si, že je uzavřen na konečná sjednocení svých prvků. Díky indukčnímu argumentu nám stačí ověřit, že $A \cup B \in I$ pro každé $A, B \in I$. Ovšem $A \cup B = (A \div B) \div (A \cap B) \in I$, protože $A \div B, A \cap B \in I$.

Uvažujme X konečnou množinu a buď I ideál. Pak je I konečný, a proto $Y = \bigcup I \in I$. Tudíž $I = \mathcal{P}(Y) = Y \cap \mathcal{P}(X)$ a v okruhu $\mathcal{P}(X)(\div,\cap,\mathrm{Id}_{\mathcal{P}(X)},\emptyset,X)$ jsou všechny ideály hlavní.

Date: 27. července 2018.

Věta 1.2. *(1) Nechť $\mathcal{S}_A = S(\vee, \wedge, \mathbf{0}, \mathbf{1}, \ ')$ je Booleova algebra. Definujeme-li na S binární operaci $+$ předpisem $a + b = (a \wedge b') \vee (a' \wedge b)$, pak $\mathcal{S}_0 = S(+, \wedge, \mathrm{Id}_S, \mathbf{0}, \mathbf{1})$ je Booleův okruh. Navíc P je podalgebra resp. ρ kongruence $\mathcal{S}_A$, právě když je P podalgebra resp. ρ kongruence $\mathcal{S}_0$.*

(2) Nechť $\mathcal{S}_0 = S(+, \cdot, -, 0, 1)$ je Booleův okruh. Definujeme-li na S binární operaci $\vee$ předpisem $a \vee b = a + b + a \cdot b$ a unární operaci $'$ předpisem $a' = 1 + a$, pak $\mathcal{S}_A = S(\vee, \cdot, 0, 1, \ ')$ je Booleova algebra. Navíc P je podokruh resp. ρ kongruence $\mathcal{S}_O$, právě když je P podalgebra resp. ρ kongruence $\mathcal{S}_A$.

(3) Je-li $\mathcal{S}_A = S(\vee, \wedge, \mathbf{0}, \mathbf{1}, \ ')$ Booleova algebra a složením konstrukcí (1) a (2) vytvoříme Booleovu algebru $\widetilde{\mathcal{S}_A} = S(\widetilde{\vee}, \wedge, \mathbf{0}, \mathbf{1}, \widetilde{'})$ pak $\mathcal{S}_A = \widetilde{\mathcal{S}_A}$.

(4) Je-li $\mathcal{S}_0 = S(+, \cdot, -, 0, 1)$ Booleův okruh a složením konstrukcí (2) a (1) vytvoříme Booleův okruh $\widetilde{\mathcal{S}_0} = S(\widetilde{+}, \cdot, \mathrm{Id}_S, 0, 1)$ pak $\mathcal{S}_0 = \widetilde{\mathcal{S}_0}$.

Důkaz. Nejprve si všimněme, že jakmile oběma směry složíme konstrukci operací Booleova okruhu a Booleovy algebry, dostaneme se k původní struktuře. Označíme-li $\widetilde{\vee}$ spojení na Booleově algebře definovaný pomocí operací Booleova okruhu a operace na Booleově okruhu jsou naopak definovány pomocí struktury původní Booleovy algebry spočítáme

$$a \widetilde{\vee} b = a + b + a \cdot b = (a \wedge b') \vee (a' \wedge b) + a \wedge b =$$
$$= ([(a \wedge b') \vee (a' \wedge b)] \wedge [a' \vee b']) \vee ([(a' \vee b) \wedge (a \vee b')] \wedge [a \wedge b]) =$$
$$= (a' \wedge b) \vee (a \wedge b') \vee (a \wedge b) \vee (a \wedge b) = a \vee b.$$

Výpočet pro komplement je snadný a podobně jako v předchozí úvaze, označíme-li $\widetilde{+}$ sčítání na Booleově okruhu definované pomocí operací Booleovy algebry, dostaneme:

$$a \widetilde{+} b = (a \wedge b') \vee (a' \wedge b) = a \cdot (1 + b) + (1 + a) \cdot b + a \cdot (1 + b) \cdot (1 + a) \cdot b$$
$$= a + a \cdot b + b + a \cdot b + a \cdot b + a \cdot a \cdot b + a \cdot b \cdot b + a \cdot b \cdot a \cdot b = a + b.$$

Proto stačí, abychom u obou ekvivalencí ztotožňující podalgebry a kongruence dokázali jen přímou implikaci.

(1) Přímo z definice vidíme, že jsou operace $+$ resp. $\wedge$ komutativní s neutrálními prvky $\mathbf{0}$ resp. $\mathbf{1}$. Dále $\wedge$ je asociativní, $a \wedge a = a$ a $a + a = (a \wedge a') \vee (a' \wedge a) = \mathbf{0} \vee \mathbf{0} = \mathbf{0}$, tedy každý prvek $a \in S$ je sám k sobě opačný. Zbývá ověřit asociativitu operace $+$ a distributivitu $\wedge$ vzhledem k $+$. Vezměme libovolné $a, b, c \in S$. Potom díky distributivitě Booleovy algebry

$$(a + b) + c = ([(a \wedge b') \vee (a' \wedge b)] \wedge c') \vee ((a' \vee b) \wedge (a \vee b') \wedge c) =$$
$$= (a \wedge b' \wedge c') \vee (a' \wedge b \wedge c') \vee (a' \wedge a \wedge c) \vee (a' \wedge b' \wedge c) \vee (b \wedge a \wedge c) \vee (b \wedge b' \wedge c) =$$
$$= (a \wedge b' \wedge c') \vee (a' \wedge b \wedge c') \vee (a' \wedge b' \wedge c) \vee (b \wedge a \wedge c).$$

Protože $a + (b + c) = (c + b) + a$, dostáváme z předchozího výpočtu

$$(b + c) + a = (c \wedge b' \wedge a') \vee (c' \wedge b \wedge a') \vee (c' \wedge b' \wedge a) \vee (b \wedge c \wedge a) = (a + b) + c.$$

Konečně

$$a \wedge c + b \wedge c = (a \wedge c \wedge (b' \vee c')) \vee ((a' \vee c') \wedge b \wedge c) =$$
$$= (a \wedge c \wedge b') \vee (a' \wedge b \wedge c) = [(a \wedge b') \vee (a' \wedge b)] \wedge c = (a + b) \wedge c.$$

Vezměme nyní podalgebru P a kongruenci ρ Booleovy algebry $S(\vee, \wedge, \mathbf{0}, \mathbf{1}, \ ')$. Potom pro každé $a, b \in P$ a $(c_i, d_i) \in \rho$, $i = 1, 2$ máme $a', b', a + b = (a \wedge b') \vee (a' \wedge b) \in P$ a podobně (c_i', d_i'), $(c_1 \wedge c_2', d_1 \wedge d_2')$, $(c_1' \wedge c_2, d_1' \wedge d_2)$, $(c_1 + c_2, d_1 + d_2) \in \rho$. Uzavřenost a slučitelnost s dalšími operacemi je zřejmá.

(2) Dokážeme, že je $S(\cdot,\vee)$ distributivní svaz. Zvolme libovolně $a,b,c\in S$. Komutativita $\cdot$ je zaručena předpoklady a komutativita $\vee$ plyne okamžitě z definice. Dále $a\cdot a=a$ podle předpokladu a $a\vee a=a+a+a\cdot a=0+a=a$. Asociativita operace $\cdot$ opět plyne z předpokladu, že $S(+,\cdot,-,0,1)$ je (Booleův) okruh a $a\vee(b\vee c)=a+(b+c+b\cdot c)+a\cdot(b+c+b\cdot c)=a+b+c+a\cdot b+a\cdot c+b\cdot c+a\cdot b\cdot c=(a\vee b)\vee c$. Dále ověříme axiom (S4):

$$a\vee(b\cdot a)=a+b\cdot a+a\cdot b\cdot a=a+a\cdot b+a\cdot b=a,$$

$$a\cdot(b\vee a)=a\cdot(b+a+b\cdot a)=a\cdot b+a\cdot a+a\cdot b\cdot a=a.$$

Zbývá ověřit jednu distributivitu:

$$a\cdot(b\vee c)=a\cdot(b+c+b\cdot c)=a\cdot b+a\cdot c+a\cdot b\cdot c=(a\cdot b)\vee(a\cdot c).$$

Konečně $a\vee 0=a\cdot 1=a$, $a\vee a'=a+(1+a)+a\cdot(1+a)=1+a+a\cdot a=1$ a $a\cdot a'=a\cdot(1+a)=a+a=0$, tedy $S(\vee,\cdot,0,1,\ ')$ je Booleova algebra.

Vezmeme-li nyní podalgebru a kongruenci Booleova okruhu $S(+,\cdot,-,0,1)$, potom díky tomu, že jsou nové operace definováni výlučně pomocí operací původních, stejně přímočarou argumentací jako v (1) dokazuje, že se jedná o podalgebru a kongruenci příslušné Booleovy algebry $S(\vee,\cdot,0,1,\ ')$. □

Důsledek 1.3. *Svaz všech kongruencí konečné Booleovy algebry $S(\vee,\wedge,\mathbf{0},\mathbf{1},\ ')$ je izomorfní svazu všech podmnožin $\mathcal{P}(A)(\cap,\cup)$, kde A je množina všech atomů S.*

Důkaz. Podle Věty 13.7 z minulého semestru je Booleova algebra $S(\vee,\wedge,\mathbf{0},\mathbf{1},\ ')$ izomorfní Booleově algebře $\mathcal{P}(A)(\cup,\cap,\emptyset,A,')$ a díky popisu kongruencí okruhu pomocí ideálů (Věta 13.9) stačí popsat svaz ideálů příslušného Booleova okruhu $\mathcal{P}(A)(\div,\cap,\mathrm{Id}_{\mathcal{P}(A)},\emptyset,A)$. V příkladu 1.1 jsme zjistili, že ideály jsou právě tvaru $\mathcal{P}(Y)$ pro $Y\in\mathcal{P}(A)$. Konečně snadno nahlédneme, že $\mathcal{P}(Y)\vee\mathcal{P}(Z)=\mathcal{P}(Y\cup Z)$ a $\mathcal{P}(Y)\wedge\mathcal{P}(Z)=\mathcal{P}(Y\cap Z)$, tedy svaz ideálů (a tedy i svaz kongruencí původní Booleovy algebry) je izomorfní svazu $\mathcal{P}(A)(\cap,\cup)$. □

Příklad 1.4. (1) Buď $S(\vee,\wedge,\mathbf{0},\mathbf{1},\ ')$ konečná Booleova algebra. Víme, že je S izomorfní potenční Booleově algebře nad množinou všech atomů A. To mimo jiné znamená, že $|S|=|\mathcal{P}(A)|=2^{|A|}$. Podle 1.3 existuje na $S(\vee,\wedge,\mathbf{0},\mathbf{1},\ ')$ právě $2^{|A|}=|S|$ kongruencí.

(2) Buď X konečná množina a $\mathcal{P}(X)(\cup,\cap,\emptyset,X,')$ Booleova algebra všech podmnožin množiny X a uvažujme na ní nějakou kongruenci ρ. Tato kongruence je podle 1.2 kongruencí na okruhu $\mathcal{P}(X)(\div,\cap,\mathrm{Id}_{\mathcal{P}(X)},\emptyset,X)$. Označme $Y=\bigcup[\emptyset]_\rho$. Využijeme-li popis kongruencí na okruzích pomocí ideálů a připomeneme, že podle 1.1 je ideál $[\emptyset]_\rho=\mathcal{P}(Y)$, vidíme, že $(A,B)\in\rho$, právě když $A\div B\subseteq Y$.

Cvičení:

(1) Popište všechny podalgebry konečné Booleovy algebry.
(2) Je faktor Booleova okruhu (Booleovy algebry) opět Booleův okruh (Booleova algebra)?
(3) Najděte nekonečnou Booleovu algebru, která nemá žádné atomy.

2. Dělitelnost

Všimněme si, že definitorická podmínka Booleova okruhu $a \cdot a = a$ je ekvivalentní podmínce $(1-a) \cdot a = 0$. To znamená, že Booleův okruh obsahující více než prvky 0 a 1 má netriviální dělitele nuly a není tedy oborem. V následujících několika kapitolách se budeme zabývat obecnou dělitelností, která je zajímavá právě nad obory, tedy nad zcela jiným typem komutativního okruhu než tvoří Booleovy okruhy.

Nejprve prozkoumáme základní pojmy, které známe z kontextu dělitelnosti v přirozených číslech.

Definice. Řekneme, že $S(\cdot)$ je *komutativní monoid s krácením*, je-li $S(\cdot)$ monoid s komutativní operací $\cdot$ splňující pro každé $a, b, c \in S$ podmínku $a \cdot c = b \cdot c \ \Rightarrow \ a = b$.

Příklad 2.1. (1) $\mathbb{N}(\cdot)$ a $\mathbb{Z} \setminus \{0\}(\cdot)$ jsou zřejmě komutativní monoidy s krácením.

(2) Je-li $R(+, \cdot, -, 0, 1)$ obor , pak je $R \setminus \{0\}(\cdot)$ komutativní monoid s krácením. Vezmeme-li totiž prvky $a, b, c \in R \setminus \{0\}$, pro něž $a \cdot c = b \cdot c$, potom díky distributivitě dostáváme $0 = a \cdot c - b \cdot c = (a - b) \cdot c$, a proto $a - b = 0$.

(3) Je-li $G(\cdot)$ komutativní grupa. pak jde zřejmě o komutativní monoid s krácením.

(4) Je-li X alespoň dvouprvková množina, pak monoid $P(X)(\cap)$ není komutativní monoid s krácením.

Poznamenejme, že komutativní monoid s krácením $R \setminus \{0\}(\cdot)$ oboru $R(+, \cdot, -, 0, 1)$ bude v následujícím nejvýznamnějším příkladem tohoto pojmu.

Definice. Buď $S(\cdot)$ komutativní monoid s krácením (nebo $S(+, \cdot, -, 0, 1)$ obor) a nechť $a, b \in S$. Řekneme, že a *dělí* b (píšeme a/b), pokud existuje takové $c \in S$, že $b = a \cdot c$. Řekneme že a *je asociován s* b (píšeme $a \| b$), pokud a/b a zároveň b/a.

Všimněme si, že prvek komutativního monoidu s krácením je asociován s 1, právě když je invertibilní.

Poznámka 2.2. *Buď $R(+, \cdot, -, 0, 1)$ obor. Pak a/b právě když $bR \subseteq aR$ a $a \| b$ právě když $bR = aR$.*

Důkaz. Jestliže $b = a \cdot r$ pro $r \in R$, pak $b \in aR$ a proto $bs \in aR$ pro každé $s \in R$.

Platí-li $bR \subseteq aR$, pak i $b = b1 \in aR$, proto a/b.

Druhou ekvivalenci dostaneme dvojím použitím první ekvivalence právě dokázaného kritéria. □

Poznámka 2.3. *Nechť $S(\cdot)$ je komutativní monoid s krácením.*

(1) *Pro každé $a, b \in S$ existuje nejvýše jeden takový prvek $c \in S$, že $a = b \cdot c$.*
(2) *Nechť $a, b \in S$. Pak $a \| b$ právě tehdy, když existuje invertibilní prvek $u \in S$ tak, že $a = b \cdot u$.*
(3) *$\|$ je kongruence na $S(\cdot)$.*
(4) *$S/\|(\cdot)$ je komutativní monoid s krácením a relace dělení na něm tvoří uspořádání.*

Důkaz. (1) Jestliže $(a =) b \cdot c_0 = b \cdot c_1$, pak stačí krátit hodnotou b, abychom dostali $c_0 = c_1$.

(2) Pro dvojici asociovaných prvků $a \| b$ existuje dvojice prvků $u, v \in S$, pro něž $a = b \cdot u$ a $b = a \cdot v$. Dosadíme-li do prvního vztahu za b, máme $a = a \cdot v \cdot u$, a krátíme-li prvkem a dostáváme, že $1 = v \cdot u$, tj. u a v jsou vzájemně inverzní.

Naopak je-li $a = b \cdot u$ pro invertibilní $u \in S$, je $b = a \cdot u^{-1}$, tedy a/b i b/a.

(3) Zřejmě je $\|$ reflexivní a symetrická relace. Jestliže a/b a b/c, existují x a y, pro něž $b = a \cdot x$ a $c = b \cdot y$, proto $c = a \cdot (x \cdot y)$, tedy a/c a odtud vidíme, že relace $/$ i $\|$ jsou ekvivalence. Mějme $a_0 \| b_0$ a $a_1 \| b_1$. Pak podle (2) existují invertibilní prvky u_0, u_1 pro které $a_i = b_i \cdot u_i$, kde $i = 1, 2$. Nyní $a_0 \cdot a_1 = (b_0 \cdot b_1) \cdot (u_0 \cdot u_1)$, kde $u_0 \cdot u_1$ je opět invertibilní prvek. Tedy $(a_0 \cdot a_1) \| (b_0 \cdot b_1)$ podle (2).

(4) Je zjevné, že $S/\|(\cdot)$ je komutativní monoid. Mějme $[a]_\| \cdot [b]_\| = [a]_\| \cdot [c]_\|$, potom $[a \cdot b]_\| = [a \cdot c]_\|$, tedy podle (2) existuje invertibilní prvek $u \in S$, pro který $a \cdot b = a \cdot c \cdot u$. Nyní můžeme krátit, tudíž $b = c \cdot u$ a opětovným použitím (2) máme $[b]_\| = [c]_\|$.

Uvážíme-li, že reflexivita relace "dělí"na faktorovém monoidu plyne okamžitě z definice faktorové operace, zbývá ověřit tranzitivitu a slabou antisymetrii. Nechť $[a]_\| \cdot [x]_\| = [b]_\|$ a $[b]_\| \cdot [y]_\| = [c]_\|$. Potom existují takové invertibilní prvky u a v, pro něž $a \cdot x \cdot u = b$ a $b \cdot y \cdot v = c$, a proto $(a \cdot x \cdot y) \cdot (u \cdot v) = a \cdot x \cdot u \cdot y \cdot v = c$. Protože $u \cdot v$ je invertibilní prvek dokázali jsme, že $[a]_\| \cdot [x \cdot y]_\| = [c]_\|$. Konečně jestliže $[a]_\| \cdot [x]_\| = [b]_\|$ a $[b]_\| \cdot [y]_\| = [a]_\|$, pak máme invertibilní w, pro které $a \cdot x \cdot y \cdot w = a$, tedy $x \cdot y \cdot w = 1$ a x (stejně jako y) je invertibilní prvek. Tím jsme ověřili, že $[a]_\| = [b]_\|$.

□

Příklad 2.4. (1) Komutativní monoidy $\mathbb{N}(\cdot)$ a $\mathbb{Z} \setminus \{0\}/\|(\cdot)$ jsou izomorfní.

(2) Je-li $T[x](+, \cdot, -, 0, 1)$ obor polynomů nad tělesem T a p nenulový polynom, pak $[p]_\| = \{t \cdot p \mid t \in T^*\}$ a $[0]_\| = \{0\}$. To znamená, že $\| = \mathrm{id}$ právě když $|T| = 2$.

(3) Pro komutativní grupu $G(\cdot)$ máme $\| = G \times G$.

Definice. Buď $S(\cdot)$ komutativní monoid s krácením (nebo $S(+, \cdot, -, 0, 1)$ obor) a nechť $a, b, c, a_1, \ldots, a_n \in S$. Prvek c nazveme *největší společný dělitel prvků* $a_1, \ldots, a_n$ (píšeme $\mathrm{GCD}(a_1, \ldots, a_n)$), jestliže c/a_i pro všechna i, a každý prvek $d \in S$, který dělí všechna a_i, dělí i prvek c. Prvek c nazveme *ireducibilním* prvkem, jestliže c není invertibilní (ani nulový v oboru) a $c = a \cdot b \Rightarrow c \| a$ nebo $c \| b$. Prvek c nazveme *prvočinitelem*, jestliže c není invertibilní (ani nulový) a $c/a \cdot b \Rightarrow c/a$ nebo c/b.

Poznamenejme, že prvočísla jsou právě ireducibilní prvky v oboru celých čísel. Nyní nahlédneme v jakém vztahu jsou pojmy prvočinitel a ireducibilní prvek v obecné situaci. Nejprve vyslovíme technické tvrzení, které nám umožní dokázat, že za předpokladu existence jistých největších společných dělitelů ireducibilní prvky a prvočinitele splývají.

Poznámka 2.5. *Nechť $S(\cdot)$ je komutativní monoid s krácením a $a, b, d, e, p \in S$.*

(1) *Nechť d je $\mathrm{GCD}(p, a)$ a e je $\mathrm{GCD}(p \cdot b, a \cdot b)$. Potom $(d \cdot b) \| e$*

(2) *Nechť 1 je $\mathrm{GCD}(p, a)$ a $p/a \cdot b$. Existuje-li $\mathrm{GCD}(p \cdot b, a \cdot b)$, pak p/b.*

Důkaz. (1) Protože db/pb, db/ab a e je $\mathrm{GCD}(p \cdot b, a \cdot b)$, db/e, tj. existuje u, pro něž $e = dbu$. To znamená, že dbu/pb a dbu/ab a krátíme-li du/p a du/a, a proto du/d, tudíž $u \| 1$ a $(d \cdot b) \| e$ podle 2.3.

(2) Nechť e je $\mathrm{GCD}(p \cdot b, a \cdot b)$, pak je $(1 \cdot b) \| e$ podle (1), tedy b je $\mathrm{GCD}(p \cdot b, a \cdot b)$. Protože je p společný dělitel $p \cdot b$, $a \cdot b$, dostáváme, že p/b. □

Věta 2.6. *Mějme $S(\cdot)$ komutativní monoid s krácením. Potom je každý prvočinitel ireducibilní. Pokud navíc pro každé $a, b \in S$ existuje $\mathrm{GCD}(a, b)$ pak je každý ireducibilní prvek prvočinitelem.*

Důkaz. Je-li p prvočinitel a $p = a \cdot b$, pak $p/a \cdot b$, a/p, b/p a platí, že p/a (tedy $p \| a$) nebo p/b (tedy $p \| b$).

Předpokládejme, že je p ireducibilní, p dělí součin $a \cdot b$ a nedělí prvek a. Protože existuje $\mathrm{GCD}(p, a)$, který není asociován s prvkem p, plyne z ireducibility p, že 1 je $\mathrm{GCD}(p, a)$. Navíc $p/a \cdot b$ a existuje $\mathrm{GCD}(p \cdot b, a \cdot b)$, proto podle 2.5(2) p/b. □

Jak ukazuje následující konstrukce oboru, pro který neexistují všechny největší společné dělitele, je podmínka definující prvočinitel obecně silnější než podmínka ireducibilního prvku.

Příklad 2.7. Uvažujme podokruh $\mathbb{Z}[\sqrt{5}] = \{a + \sqrt{5}b |\ a, b \in \mathbb{Z}\}$ okruhu reálných čísel. Zřejmě se jedná o obor, tedy $\mathbb{Z}[\sqrt{5}] \setminus \{0\}(\cdot)$ je komutativního monoidu s krácením. Lze ukázat, že prvky 2, $\sqrt{5}+1$ a $\sqrt{5}-1$ jsou ireducibilní, ale nejde o prvočinitele, protože 2 dělí $4 = (\sqrt{5}+1) \cdot (\sqrt{5}-1)$, ale 2 nedělí $\sqrt{5}+1$, ani $\sqrt{5}-1$ (podobně pro $\sqrt{5}+1$ a $\sqrt{5}-1$).

To tedy podle 2.6 nutně znamená, že tento obor nemůže mít největšího společného dělitele pro každou dvojici prvků. Svědkem tohoto faktu je například dvojice 4 a $\sqrt{5}+1$.

Cvičení:

(1) Dokažte, že jsou dva největší společní dělitelé týchž prvků asociovány.
(2) Kdy je relace dělení uspořádáním?

3. Eukleidovy a Gaussovy obory

V Příkladu 2.1 jsme si všimli, že monoidy nenulových prvků oboru splňují podmínky komutativního monoidu s krácením. V následující kapitole omezíme svou pozornost na obory hlavních ideálů, pro než díky Větě 2.6 nahlédneme, že jejich prvočinitele a ireducibilní prvky splývají. Pro obory hlavních ideálů se nám proto podaří zobecnit Základní větu aritmetiky. Na závěr kapitoly se soustředíme na obory umožňující algoritmické získání největšího společného dělitele prvků.

Definice. Řekneme, že je R *obor hlavních ideálů*, jestliže je každý jeho ideál hlavní.

Řekneme, že obor R je *UFD* (nebo Gaussův), splňuje-li dvě podmínky:

(1) pro každý nenulový neinvertibilní prvek $a \in R$ existují ireducibilní prvky $p_1, \ldots, p_n \in R \setminus \{0\}$, pro něž $a = p_1 \cdot \cdots \cdot p_n$
(2) je-li navíc $a = q_1 \cdot \cdots \cdot q_k$ pro ireducibilní prvky $q_1, \ldots, q_k$, pak $n = k$ a existuje bijekce σ tak, že $p_i \| q_{\sigma(i)}$ pro všechna $i = 1, \ldots, n$.

Nejprve si všimněme, že příklad oboru, v němž nesplývají prvočinitelé a ireducibilní prvky, není UFD.

Příklad 3.1. V oboru $\mathbb{Z}[\sqrt{5}]$ z Příkladu 2.7 máme $4 = (\sqrt{5}+1) \cdot (\sqrt{5}-1) = 2 \cdot 2$ dva neasociované ireducibilní rozklady čísla 4, tudíž obor $\mathbb{Z}[\sqrt{5}]$ není UFD.

Poznámka 3.2. *Buď $R(+, \cdot, -, 0, 1)$ obor hlavních ideálů a $a_1, \ldots, a_n \in R$. Pak existují takové prvky $u_1, \ldots, u_n$, pro něž $\sum_{i=1}^{n} a_i \cdot u_i$ je $\mathrm{GCD}(a_1, \ldots, a_n)$.*

Důkaz. Přímočaře nahlédneme, že množina $I = \{\sum_{i=1}^{n} a_i u_i \mid\ u_i \in R\}$ je ideál oboru hlavních ideálů R, tedy existuje prvek $c \in I$, pro nějž $cR = I$. Protože $a_i R \subseteq cR$, je c společný dělitel $a_1, \ldots, a_n$ a zvolíme-li jiného společného dělitele d těchto prvků, dostáváme, že $cR = I \subseteq dR$, tedy d/c. □

Nyní vyslovíme obdobu Základní věty aritmetiky pro obecný obor hlavních ideálů.

Věta 3.3. *Buď $R(+,\cdot,-,0,1)$ obor hlavních ideálů. Pak platí:*

(1) *Každý ireducibilní prvek $R(+,\cdot,-,0,1)$ je prvočinitelem.*
(2) *$R(+,\cdot,-,0,1)$ je UFD.*

Důkaz. (1) Podle 3.2 jsou splněny předpoklady 2.6, které implikují závěr.

(2) Nejprve dokážeme indukcí podle r jednoznačnost ireducibilního rozkladu.

Jestliže $r = 1$ máme $p_1 = u \cdot q_1 \cdot q_2 \cdot \cdots \cdot q_s$ pro nějaký invertibilní prvek u podle 2.3(2) a protože je p_1 ireducibilní máme podle stejného tvrzení $s = 1$ (ostatní q_i by musely být invertibilní, což je v rozporu s definicí ireducibilního prvku).

Nechť tvrzení platí pro $r-1$. Protože $p_r/q_1 \cdot q_2 \cdot \cdots \cdot q_s$ a díky 1 je (1) p_r prvočinitel, najdeme indukčním rozšířením definice prvočinitele takové $i \leq s$, pro které p_r/q_i, bez újmy na obecnosti můžeme předpokládat, že $i = s$. Z ireducibility prvků p_r i q_s plyne, že jsou nutně asociovány, proto můžeme krátit a dostaneme $p_1 \cdot p_2 \cdot \cdots \cdot p_{r-1} \| q_1 \cdot q_2 \cdot \cdots \cdot q_{s-1}$. Nyní podle indukčního předpokladu $r - 1 = s - 1$ a dostáváme hledanou permutaci σ na množině $\{1, \ldots, r-1\}$, kterou dodefinujeme $\sigma(r) = s = r$ (skutečná permutace je schována v našem předpokladu "bez újmy na obecnosti" $i = s$).

Nyní zbývá dokázat existenci ireducibilního rozkladu.

Předpokládejme ke sporu, že nějaký neinvertibilní prvek $a \in R$ nemá ireducibilní rozklad (tj. neexistuje posloupnost ireducibilních prvků $c_1, \ldots, c_k$, pro které $a = c_1 \cdot \cdots \cdot c_k$), a budeme induktivně vytvářet takovou posloupnost prvků a_i a b_i, že a_i nemá ireducibilní rozklad b_i není invertibilní a $a_i = a_{i+1} b_{i+1}$. Nejprve položíme $a_0 = a$.

Jestliže a_i nemá ireducibilní rozklad a není invertibilní, musí existovat dva neinvertibilní prvky x a y, z nichž aspoň jeden, například x, nemá ireducibilní rozklad a $a_i = x \cdot y$ (kdyby ho měly oba, tvořil by jejich součin ireducibilní rozklad a_i). Stačí tedy položit $a_{i+1} = x$ a $b_{i+1} = y$.

Nyní z 2.2 a 2.3 plyne, že $a_i R \subset a_{i+1} R$ a $a_i R \neq a_{i+1} R$. Snadno nahlédneme, že je $I = \bigcup_i a_i R$ ideál, který je podle předpokladu hlavní, tj. existuje takové $c \in I$, že $cR = I$. Protože $c \in a_i R$ pro dostatečně velké i, dostáváme, že $cR \subseteq a_i R \subset a_{i+1} R \subseteq cR$, tedy $cR \neq cR$, což je spor. □

Formulace i myšlenky důkazu předchozího tvrzení jsme potkali při důkazu Základní věty aritmetiky minulý semestr a tu lze chápat jako důsledek obecné Věty 3.3. Konkrétně, protože je okruh $\mathbb{Z}(+,\cdot,-,0,1)$ obor hlavních ideálů, existují v monoidech $\mathbb{N} \setminus \{0\}(\cdot)$ a $\mathbb{Z} \setminus \{0\}(\cdot)$ největší společné dělitele, tedy existují rozklady na ireducibilní prvky, a proto jsou v $\mathbb{N}$ ireducibilní rozklady určeny až na pořadí jednoznačně, v $\mathbb{Z}$ jsou jednoznačné až na pořadí a znaménko.

Definice. Buď $R(+,\cdot,-,0,1)$ obor. Řekneme, že R je *eukleidovský obor*, existuje-li zobrazení $\nu : R \to \mathbb{N}_0 \cup \{-1\}$ (tzv. *eukleidovská funkce*) splňující pro každé $a,\ b \in R$, $b \neq 0$ podmínky:

(1) jestliže a/b, pak $\nu(a) \leq \nu(b)$,
(2) existuje $q, r \in R$ takové, že $a = b \cdot q + r$ a $\nu(r) < \nu(b)$.

Příklad 3.4. (1) Okruh celých čísel je eukleidovským oborem s eukleidovskou funkcí absolutní hodnotou $|-|$. První podmínka definice platí zřejmě, druhá plyne z toho, že i v celých čísel umíme dělit se zbytkem.

(2) Připomeňme

Algoritmus dělení se zbytkem

VSTUP: $a,\ b \in R[x]$, vedoucí koeficient b je invertibilní

VÝSTUP: $q,\ r \in R[x]$, pro které $a = q \cdot b + r,\ \deg r < \deg b$

0. $m := \deg b;\ n := \deg a - m;$
1. if $n < 0$ then return $0, a$ else $r := a;$
2. for $i := n$ downto 0 do $\{q_i := r_{i+m} b_m^{-1}; r := r - q_i x^i b;\}$
3. return $\sum_i q_i x^i,\ r.$

Nyní si snadno rozmyslíme, že funkce, která každému polynomu s koeficienty v tělese přiřadí jeho stupeň splňuje podmínky eukleidovské funkce, proto je obor polynomů nad tělesem eukleidovským oborem.

(3) Podokruh $\mathbb{Z}[i] = \{a + bi \mid \ a, b \in \mathbb{Z}\}$ (tzv. Gaussova celá čísla) okruhu komplexních čísel je eukleidovským oborem s eukleidovskou funkcí $\nu(a + bi) = a^2 + b^2$. Připomeňme, že $|c_1 \cdot c_2| = |c_1| \cdot |c_2|$ pro každou dvojici komplexních čísel c_1 a c_2, proto $\nu(\alpha \cdot \beta) = |\alpha \cdot \beta|^2 = |\alpha|^2 \cdot |\beta|^2 = \nu(\alpha) \cdot \nu(\beta)$ pro všechna $\alpha, \beta \in \mathbb{Z}[i]$. Jestliže α/β a $\beta \neq 0$, existuje $\gamma \in \mathbb{Z}[i]$, pro které $\alpha \cdot \gamma = \beta$, proto $\nu(\beta) = \nu(\alpha \cdot \gamma) = \nu(\alpha) \cdot \nu(\gamma) \geq \nu(\alpha)$, neboť $\nu(\gamma) \geq 0$.

Chceme-li vydělit se zbytkem Gaussovo celé číslo α nenulovým číslem β, najdeme nejprve komplexní $x + iy = \frac{\alpha}{\beta}$ a poté vezmeme taková $x_0, y_0 \in \mathbb{Z}$, pro která $|x - x_0| \leq \frac{1}{2}$ a $|y - y_0| \leq \frac{1}{2}$. Položíme-li $\gamma = x_0 + iy_0$ a $\delta = \alpha - \beta \cdot \gamma$, pak vidíme, že $\frac{\delta}{\beta} = \frac{\alpha}{\beta} - \gamma = x - x_0 + i(y - y_0)$, tudíž $\frac{|\delta|^2}{|\beta|^2} = (x - x_0)^2 + (y - y_0)^2 \leq \frac{1}{4} + \frac{1}{4} = \frac{1}{2}$, proto $\nu(\delta) \leq \frac{\nu(\beta)}{2} < \nu(\beta)$.

(4) Podokruh $\mathbb{Z}[\sqrt{2}] = \{a + \sqrt{2}b \mid \ a, b \in \mathbb{Z}\}$ okruhu reálných čísel je eukleidovským oborem s eukleidovskou funkcí $\nu(a + b\sqrt{2}) = |a^2 - 2b^2|$. Důkaz toho, že je ν eukleidovská norma plyne podobně jako v (2) z faktu, že $\nu(\alpha \cdot \beta) = \nu(\alpha) \cdot \nu(\beta)$.

(5) Elementárními prostředky je možné dokázat, že je okruh $\mathbb{Z}[\frac{1+\sqrt{19}i}{2}] = \{a + \frac{1+\sqrt{19}i}{2}b \mid \ a, b \in \mathbb{Z}\}$ obor hlavních ideálů, který není eukleidovský.

Následující důkaz je analogický důkazu, že každá podgrupa cyklické grupy je cyklická.

Věta 3.5. *Každý eukleidovský obor je oborem hlavních ideálů.*

Důkaz. Mějme $R(+, \cdot, -, 0, 1)$ eukleidovský obor s eukleidovskou funkcí $\nu : R \to \mathbb{N}_0 \cup \{-1\}$ a vezměme libovolný nenulový ideál I. V ideálu I zvolíme nenulový prvek a s minimální hodnotou $\nu(a)$. Zřejmě $aR \subseteq I$. Nechť $i \in I$. Pak podle definice existuje $q, r \in R$ takové, že $i = a \cdot q + r$ a $\nu(r) < \nu(a)$. Protože $r = i - a \cdot q \in I$ a $\nu(a)$ bylo minimální, je nutně $r = 0$ a $aR = I$. Protože nulový ideál $\{0\} = 0R$ je vždy hlavním ideálem, ukázali jsme, že všechny ideály eukleidovského oboru jsou hlavní. □

Speciálně nyní víme, že pro komutativní těleso $T(+, \cdot, -, 0, 1)$ je $T[x]$ dle 3.4(2) eukleidovský obor s eukleidovskou funkcí danou stupněm polynomů, tedy jde podle právě dokázané věty o obor hlavních ideálů.

Věta 3.6. *Máme-li $R(+, \cdot, -, 0, 1)$ eukleidovským obor s eukleidovskou funkcí ν a $a_0,\ a_1 \in R \setminus \{0\}$, pak funguje správně obecný*

Eukleidův algoritmus

VSTUP: $a_0,\ a_1 \in R \setminus \{0\}$

VÝSTUP: $\mathrm{GCD}(a_0, a_1)$, x, y, pro které $x_n \cdot a_0 + y_n \cdot a_1 = \mathrm{GCD}(a_0, a_1)$.

0. $(x_0, x_1) := (1, 0)$; $(y_0, y_1) := (0, 1)$; $i := 1$
1. `while` $a_i \neq 0$ `do` {`zvol` $a_{i+1}, q_i \in R$ `taková, že` $a_{i-1} = a_i \cdot q_i + a_{i+1}$ a $\nu(a_{i+1}) < \nu(a_i)$; $x_{i+1} := x_{i-1} - x_i \cdot q_i$; $y_{i+1} := y_{i-1} - y_i \cdot q_i$; $i := i + 1$}
2. `return` $a_{i-1}, x_{i-1}, y_{i-1}$.

Důkaz. Tvrzení 3.5 a 3.2 říkají, že největší společné dělitele všech dvojic prvků eukleidovského oboru existují. Označíme-li n největší přirozené číslo, pro které je $a_n \neq 0$, potom a_n je zřejmě $\mathrm{GCD}(a_{n-1}, a_n)$, a stačí dokázat, že prvky c a d jsou asociované pro každé $0 < i < n$, kde c je $\mathrm{GCD}(a_{i-1}, a_i)$ a d je $\mathrm{GCD}(a_i, a_{i+1})$. Protože c/a_i a $c/a_{i+1} = a_{i-1} - a_i \cdot q_i$ dostáváme z definice největšího společného dělitele že c/d. Podobně d/a_i a $d/a_{i-1} = a_i \cdot q_i + a_{i+1}$, tedy d/c.

Platnost formule $a_i = x_i \cdot a_0 + y_i \cdot a_1$ dokážeme indukcí podle i, Triviálně tvrzení platí pro $i = 0, 1$. Nyní stačí dosadit do výrazu $a_{i+1} = a_i \cdot q_i - a_{i-1}$ hodnoty $a_i = x_i \cdot a_0 + y_i \cdot a_1$ a $a_{i-1} = x_{i-1} \cdot a_0 + y_{i-1} \cdot a_1$, abychom dostali

$$a_{i+1} = (x_i \cdot a_0 + y_i \cdot a_1) \cdot q_i - x_{i-1} \cdot a_0 + y_{i-1} \cdot a_1 =$$

$$= (x_{i-1} - x_i \cdot q_i) \cdot a_0 + (y_{i-1} - y_i \cdot q_i) \cdot a_1 = x_{i+1} \cdot a_0 + y_{i+1} \cdot a_1.$$

□

Příklad 3.7. (1) Okruh $\mathbb{Z}[x]$ polynomů s celočíselnými koeficienty není oborem hlavních ideálů, protože ideál $x\mathbb{Z}[x] + 2\mathbb{Z}[x] = \{\sum_i p_i x^i \in \mathbb{Z}[x] \mid 2/p_0\}$ není hlavní. Podle 3.5 tedy nejde o eukleidovský okruh.

(2) V Příkladu 3.1 jsme si všimli, že obor $\mathbb{Z}[\sqrt{5}]$ není UFD, tedy podle Věty 3.3 to není oborem hlavních ideálů, Z Poznámky 3.5 potom plyne, že $Z[\sqrt{5}]$ nemůže být eukleidovským oborem.

(3) Najdeme v $\mathbb{Z}[i](+, \cdot, -, 0, 1)$ Eukleidovým algoritmem největší společný dělitel prvků $a_0 = 6 - 7i$ a $a_1 = 7 + i$.

Nejprve spočítáme $\frac{6-7i}{7+i} = \frac{(6-7i)(7-i)}{(7+i)(7-i)} = \frac{35}{50} - \frac{55}{50}i$, tedy $q_1 = 1 - i$ a $a_2 = a_0 - q_1 \cdot a_1 = 6 - 7i - (1-i)(7+i) = -2 - i$. V dalším kroku počítáme $\frac{7+i}{-2-i} = \frac{(7+i)(-2+i)}{(-2-i)(-2+i)} = -\frac{15}{5} + \frac{5}{5}i = -3 + i$, tedy vidíme, že $q_2 = -3 + i$ a že a_2/a_1. Zjistili jsme, že $-2 - i$ je největší společný dělitel prvků $6 - 7i$ a $7 + i$ a $-2 - i = (6 - 7i) + (-1 + i)(7 + i)$.

Cvičení:

(1) Popište prvočinitele okruhu reálných polynomů a okruhu komplexních polynomů.
(2) Dokažte, že v UFD existují největší společné dělitele každé dvojice prvků.

4. Okruhy polynomů

V kapitole se seznámíme se zobecněním konstrukce polynomů, které nám umožní asymptoticky efektivněji dělit polynomy se zbytkem.

Definice. Nechť $\mathcal{R} = R(+, \cdot, -, 0, 1)$ je okruh. Na množině *formálních Laurentových řad*

$$R((x)) = \{\sum_{n \in \mathbb{Z}} a_n x^n | \mid a_n \in R \forall n, \exists z \in \mathbb{Z} : a_n = 0 \forall n < z\}$$

definujme binární operace $+$ a $\cdot$, unární operaci $-$ a nulární operace $\mathbf{0}$ a $\mathbf{1}$ pro $p = \sum_{n\geq z} p_n x^n$ a $q = \sum_{n\in\mathbb{Z}} q_n x^n$:

$$p+q = \sum_{n\in\mathbb{Z}} (p_n + q_n)x^n, \qquad p\cdot q = \sum_{n\in\mathbb{Z}} \Big(\sum_{i+j=n} p_i \cdot q_j\Big)x^n,$$

$$-p = \sum_{n\in\mathbb{Z}} -p_n x^n, \quad \mathbf{0} = \sum_{n\in\mathbb{Z}} 0x^n, \quad \mathbf{1} = 1x^0 + \sum_{n\neq 0} 0x^n.$$

Označme

$R[[x]] = \{\sum_{n\in\mathbb{Z}} a_n x^n \in R((x)) | \mid a_n = 0 \forall n < 0\}$ *formální mocninné řady* a
$R[x] = \{\sum_{n\geq z} a_n x^n \in [[x]] | \mid \exists n_0 : a_n = 0 \forall n \geq n_0\}$ *formální polynomy* nad $\mathcal{R}$.

Protože pro každý prvek existuje množiny $a = \sum_{n\in\mathbb{Z}} a_n x^n \in R((x))$ existuje $z \in \mathbb{Z}$, pro které $a_n = 0 \forall n < z$ můžeme psát $a = \sum_{n\geq z} a_n x^n$.

Poznámka 4.1. *Nechť $\mathcal{R} = (+, \cdot, -, 0, 1)$ je okruh.*

(1) *$\mathcal{R}((x)) = R((x))(+, \cdot, -, \mathbf{0}, \mathbf{1})$ je okruh a množiny $R[[x]]$ a $R[x]$ jeho podokruhy.*

(2) *Je-li $\mathcal{R}$ obor, pak je i $\mathcal{R}((x))$ obor a*

$$R[[x]]^* = \{\sum_{n\geq 0} a_n x^n \in [[x]] | \mid a_0 \in R^*\}.$$

(3) *Je-li $\mathcal{R}$ těleso, pak je $\mathcal{R}((x))$ těleso, $R[[x]]$ i $R[x]$ obory hlavních ideálů.*

Důkaz. (1) Mějme $p = \sum_{n\in\mathbb{Z}} p_n x^n$, $q = \sum_{n\in\mathbb{Z}} q_n x^n$, $r = \sum_{n\in\mathbb{Z}} r_n x^n \in R[x]$.

Všimněme, že jsou operace dobře definované a že jsou zavedené obdobně jako operace na okruhu polynomů. Nejprve ověříme komutativitu a asociativitu operace $+$:

$$p+q = \sum_{n\in\mathbb{Z}} (p_n + q_n)x^n = \sum_{n\in\mathbb{Z}} (q_n + p_n)x^n = q + p,$$

$$(p+q)+r = \sum_{n\in\mathbb{Z}} ((p_n + q_n) + r_n)x^n = \sum_{n\in\mathbb{Z}} (p_n + (q_n + r_n))x^n = p + (q + r).$$

Protože $\mathbf{0}$ je zjevně neutrální prvek operace $+$ a vidíme, že $p + (-p) = \mathbf{0}$, je $R((x))(+, -, 0)$ komutativní grupa. Podobně

$$r\cdot(p+q) = r\cdot\sum_{n\in\mathbb{Z}} (p_n + q_n)x^n = \sum_{n\in\mathbb{Z}} \Big(\sum_{i+j=n} r_i \cdot (p_j + q_j)\Big)x^n =$$

$$= \sum_{n\in\mathbb{Z}} \Big(\sum_{i+j=n} r_i \cdot p_j\Big)x^n + \sum_{n\in\mathbb{Z}} \Big(\sum_{i+j=n} r_i \cdot q_j\Big)x^n = p\cdot r + q\cdot r,$$

důkaz druhé distributivity je symetrický. Zřejmě $p\cdot\mathbf{1} = \mathbf{1}\cdot p = p$ a bývá ověřit, asociativitu operace $\cdot$:

$$(p\cdot q)\cdot r = \sum_{n\in\mathbb{Z}} \Big(\sum_{i+j=n} p_i \cdot q_j\Big)x^n\Big)\cdot r = \sum_{n\in\mathbb{Z}} \Big(\sum_{i+j+k=n} p_i \cdot q_j \cdot r_k\Big)x^n\Big) = p\cdot(q\cdot r),$$

Ověření uzavřenosti množin $R[[x]]$ a $R[x]$ na operace je elementární.

(2) Vezmeme-li dva nenulové prvky $p = \sum_{n\geq z} p_n x^n$, $q = \sum_{n\geq u} q_n x^n$, kde $p_z \neq 0$ a $q_u \neq 0$, pak je koeficient součinu pq u x^{z+u} právě $p_z q_u \neq 0$.

Zbývá popsat invertibilní prvky podokruhu $R[[x]]$. Pokud absolutní člen prvku $\sum_{n\geq 0} a_n x^n$ není invertibilní, nemá žádný jeho násobek invertibilní absolutní člen, a proto se nemůže rovnat jednotce.

Naopak, definujeme-li indukcí pro prvek $\sum_{n\geq 0} a_n x^n$ s invertibilním absolutním členem koeficienty: $b_0 = a_0^{-1}$ a $b_n = -a_0^{-1} \cdot \sum_{i=n-1} a_i b_{n-i}$, pak snadno spočítáme, že $\sum_{n\geq 0} a_n x^n \cdot \sum_{n\geq 0} b_n x^n = 1$.

(3) Každý nenulový prvek oboru $\mathcal{R}((x))$ lze napsat ve tvaru $x^z \sum_{n\geq 0} a_n x^n$ pro $a_0 \neq 0$. Protože je $\sum_{n\geq 0} a_n x^n$ invertibilní v $R[[x]]$ a tedy i v $R((x))$ podle (2) a zřejmě $x^z \cdot x^{-z} = 1$, tedy x^z invertibilní v $R((x))$, je i součin $x^z \sum_{n\geq 0} a_n x^n$ invertibilní v $R((x))$.

Konečně z (2) okamžitě také plyne, že ideály oboru $R[[x]]$ jsou generovány právě monomy x^n pro vhodné $n \geq 0$, tedy jde o obor. hlavních ideálů a $R[x]$ je oborem hlavních ideálů podle 3.5. □

Definice okruh $R[x]$ zřejmě splývá s okruhem polynomů, jak byl zaveden minulý semestr a připomeňme, že pro polynom $p = \sum_{n\in\mathbb{N}_0} a_n \cdot x^n \in R[x]$, kde $p \neq \mathbf{0}$, se největší takové $n \in \mathbb{N}_0$, že $a_n \neq 0$, nazývá stupněm polynomu p a že stupeň polynomu $\mathbf{0}$ je roven -1. Stupeň polynomu p značíme $\deg p$. Zopakujme pozorování, které jsme učinili minulý semestr, že pro nenulové polynomy p a q z okruhu polynomů nad oborem platí $\deg p \cdot q = \deg p + \deg q$.

Všimněme si, že důkaz bodu (2) obsahuje elementární algoritmus výpočtu prvních n koeficientů inverzní formální řady a poznamenejme, že existuje jednoduchý asymptoticky rychlejší postup, jak tutéž úlohu vyřešit (viz Cvičení 1).

Další pozorování si všímá velmi přirozené a zároveň užitečné algebraické vlastnosti dosazení prvku do polynomu.

Poznámka 4.2. *Je-li $S(+,\cdot,-,0,1)$ komutativní okruh, R jeho podokruh a $\alpha \in S$, pak zobrazení $j_\alpha : R[x] \to S$ dané předpisem $j_\alpha(\sum_{n\in\mathbb{N}_0} a_n x^n) = \sum_{n\in\mathbb{N}_0} a_n \cdot \alpha^n$ je okruhový homomorfismus.*

Důkaz. Nejprve snadno spočítáme, že $j_\alpha(0) = 0x^0$, $j_\alpha(1x^0) = 1$ a pro libovolné $a, b \in R[x]$, kde $a = \sum_n a_n \cdot x^n$ a $b = \sum_n b_n \cdot x^n$

$$j_\alpha(a+b) = j_\alpha(\sum_n (a_n + b_n) \cdot x^n) = \sum_n (a_n + b_n) \cdot \alpha^n = j_\alpha(a) + j_\alpha(b),$$

proto je j_α homomorfismus grup $R(+,-,0)$ a $S(+,-,0)$. Zbývá nahlédnout, že

$$j_\alpha(a \cdot b) = j_\alpha(\sum_n \sum_{k=0}^{n} (a_k \cdot b_{n-k}) \cdot x^n) = \sum_n \sum_{k=0}^{n} (a_k \cdot b_{n-k}) \cdot \alpha^n = j_\alpha(a) \cdot j_\alpha(b).$$

□

Homomorfismu j_α z 4.2 říkáme *dosazovací homomorfismus*, α nazveme *kořenem* polynomu p, jestliže $j_\alpha(p) = 0$, a α je *vícenásobný kořen* polynomu p, pokud $(x-\alpha)^2/p$.

V následujícím budeme často používat pro dosazení obvyklý zápis $p(\alpha)$ místo právě zavedeného zápisu $j_\alpha(p)$.

Nyní si všimněme, že

Poznámka 4.3. *Nechť $R(+,\cdot,-,0,1)$ je obor a $f = \sum_{i=0}^{n} f_i x^i \in R[x]$ je polynom stupně $n \geq 0$. Označme $f^* = \sum_{i=0}^{n} f_{n-i} x^i$. Pak*

(1) *$f^* = x^n \cdot f(x^{-1}) \in R[[x]]^*$,*

(2) *jestliže $f = qg + r$ pro $g, q, r \in R[x]$ a $\deg r < \deg g$, pak $f^* = q^* g^* + r^* x^{n-\deg r}$, a proto $x^{n-\deg g+1}/q^* - f^*(g^*)^{-1}$, tedy koeficienty polynomu q^* jsou stejné jako prvních $n - \deg g + 1$ koeficientů mocninné řady $f^*(g^*)^{-1}$.*

Důkaz. (1) Okamžitý důsledek definice.

(2) Pro $f = qg+r$ stačí využít bodu faktu 4.2, že je dosazení prvku x^{-1} slučitelné se sčítáním i násobením tedy, že $f(x^{-1}) = q(x^{-1})g(x^{-1}) + r(x^{-1})$ poté bodu (1) pro všechny členy. □

Nyní můžeme zformulovat

Algoritmus rychlého dělení se zbytkem

`VSTUP:` $a,\ b \in R[x]$, R `obor, vedoucí koeficient` b `je invertibilní`

`VÝSTUP:` $q,\ r \in R[x]$, `pro které` $a = q \cdot b + r,\ \deg r < \deg b$

`0.` $m := \deg b;\ n := \deg a - m;\ k := n - m + 1;$

`1. if` $n < 0$ `then return` $0, a$ `else` $r := a;$

`2.` $h :=$ `prvních k členů` $(g^*)^{-1};\ w :=$ `prvních k členů` $f^* \cdot h;$

`3. najdi` q `tak, aby` $q^* = w$ `a` $\deg q = n - m;$

`3. return` $q,\ f - qg.$

Důsledek 4.4. *Algoritmus rychlého dělení se zbytkem pracuje správně.*

Na závěr bez důkazu poznamenejme, že využijeme-li pro nalezení prvních $n - m + 1$ členů mocninné řady $(g^*)^{-1}$ rychlý algoritmus z Cvičení (1), má algoritmus časovou složitost $O(n \log n)$ operací v okruhu R, zatímco časová složitost školského algoritmu je kvadratická, tj. $O(n^2)$, kde n je větší ze stupňů polynomů.

Cvičení:

(1) Mějme T těleso a $f \in T[x]$ polynom s nenulovým (tedy invertibilním) absolutním členem a rekurzivně definujme posloupnost polynomů $g_0 := f_0^{-1} \in T$ a $g_{i+1} := g_i(2 - fg_i) \bmod x^{2^{i+1}}$ (kde $\bmod x^{2^{i+1}}$ znamená, že počítáme jen prvních 2^{i+1} koeficientech polynom). Dokažte, že se polynom g_n shoduje na prvních 2^n koeficientech s mocninnou řadou f^{-1} (tj., že $x^{2^n}/(f^{-1} - g_n)$).

(2) Spočítejte Algoritmem rychlého dělení se zbytkem $x^4 + x^3 + x^2 + x + 1 : x^2 + x - 1$.

5. Kořeny polynomů

V této kapitole se budeme věnovat vlastnostem kořenů polynomů nad tělesy. Nejprve prozkoumáme vztah dělitelnosti a kořenů polynomů a poté si všimneme, že prvky konečné podgrupy řádu n multiplikativní grupy komutativního tělesa lze nahlížet jako na kořeny polynomu $x^n - 1$, což je hlavní argument důkazu tvrzení, že je tato grupa nutně cyklická. Nakonec zkonstruujeme těleso, nad nimiž bude mít předem daný ireducibilní polynom alespoň jeden kořen.

Nejprve si ovšem všimneme, že formální derivace obecných polynomů má podobné vlastnosti jako derivace reálných polynomů.

Definice. Buď $R(+, \cdot, -, 0, 1)$ komutativní okruh a $p = \sum_{i \geq 0} a_i x^i \in R[x]$. *Derivací* polynomu p budeme rozumět polynom $(\sum_{i \geq 0} a_i x^i)' = \sum_{i \geq 0} (i+1) a_{i+1} x^i$.

Poznámka 5.1. *Nechť $R(+, \cdot, -, 0, 1)$ je komutativní okruh, $\alpha \in R$, $p, q \in R[x]$ a $n \in \mathbb{N}$. Pak platí:*

(1) $(p+q)' = p' + q'$, $(\alpha x^0 \cdot p)' = \alpha x^0 \cdot p'$,

(2) $(p \cdot q)' = p' \cdot q + p \cdot q'$.

(3) $(p^n)' = n p^{n-1} \cdot p'$, *kde* $n = 1 + \cdots + 1 \in R$.

Důkaz. (1), (2) Vlastnosti dostáváme přímočarým použitím definice.

(3) Dokážeme indukcí indukcí podle n. Pro $n = 1$ je $(p^1)' = p' = 1p^0 \cdot p'$. Platí-li tvrzení pro $n-1$ a použijeme-li (2) dostáváme

$$(p^n)' = (p \cdot p^{n-1})' = p' \cdot p^{n-1} + p \cdot (p^{n-1})' = p' \cdot p^{n-1} + p \cdot (n-1)p^{n-2} \cdot p' = np^{n-1} \cdot p'.$$

□

Formální derivace nám poslouží k testování vícenásobnosti kořenů.

Definice. Nechť $S(+, \cdot, -, 0, 1)$ je komutativní okruh, R jeho podokruh, $\alpha \in S$ a $p \in R[x]$. *Kořenovým činitelem* (kořenu α) rozumíme polynom tvaru $x - \alpha$. Řekneme, že se polynom p rozkládá na *kořenové činitele* v $S[x]$, existují-li takové prvky $a \in R$ a $\alpha_1, \ldots, \alpha_n \in S$, že $p = a \cdot (x - \alpha_1) \cdot \cdots \cdot (x - \alpha_n)$.

Následující technickou poznámku vyslovíme pro polynomy nad oborem R, jejichž kořeny můžeme uvažovat v nějakém větším oboru R, což je už ve středoškolské matematice standardní přístup například pro reálné (či dokonce celočíselné) polynomy a jejich komplexní kořeny.

Poznámka 5.2. *Nechť $S(+, \cdot, -, 0, 1)$ je obor, R jeho podokruh (tedy také obor), $\alpha \in S$ a $p \in R[x] \setminus \{\mathbf{0}\}$.*

(1) *α je kořenem p právě tehdy, když $(x - \alpha)/p$ v $S[x]$,*
(2) *$x - \alpha$ je prvočinitel oboru $S[x]$,*
(3) *p má nejvýše* $\deg p$ *kořenů,*
(4) *α je vícenásobný kořen p, právě když je α kořenem p i p',*
(5) *jestliže 1 je* $\mathrm{GCD}(p,\ p')$*, pak p nemá žádný vícenásobný kořen,*
(6) *nedělí-li charakteristika R přirozené číslo n, pak $x^n - 1$ ani $x^{n+1} - x$ nemají v S žádný vícenásobný kořen.*

Důkaz. Poznamenejme, že polynom s koeficienty v R můžeme přirozeným způsobem chápat jako polynom okruhu $S[x]$.

(1) Předpokládejme, že je α kořenem p. Protože je 1 invertibilní prvek oboru R můžeme podle 3.4 vydělit polynom p polynomem $x - \alpha$ se zbytkem, tedy existují $q, r \in R[x]$, pro něž $p = (x - \alpha)q + r$ a $\deg r < \deg(x - \alpha) = 1$. Dosadíme-li nyní α do polynomu $r = p - (x - \alpha)q$ a využijeme-li 4.2, dostaneme

$$r(\alpha) = j_\alpha(r) = j_\alpha(p) - j_\alpha((x - \alpha))j_\alpha(q) = 0 - 0q(\alpha) = 0.$$

Protože $\deg r < 1$, vidíme, že $r = 0$, a proto $(x - \alpha)/p$.

Jestliže $(x - \alpha)/p$, máme $p = (x - \alpha)q$ pro vhodné $q \in R[x]$ a tedy $p(\alpha) = (\alpha - \alpha)q(\alpha) = 0$ díky 4.2.

(2) Jestliže $(x - \alpha)/a \cdot b$ pro $a, b \in R[x]$, plyne z (1), že je α kořenem $a \cdot b$. Nyní $a(\alpha) \cdot b(\alpha) = 0$ podle 4.2, proto $a(\alpha) = 0$ nebo $b(\alpha) = 0$, neboť je R obor. Tedy $(x - \alpha)/a$ nebo $(x - \alpha)/b$ podle (1).

(3) Nechť $\alpha_1, \ldots, \alpha_k \in R$ jsou různé kořeny p. Indukcí podle počtu r různých kořenů nahlédneme, že $p = (x - \alpha_1) \cdot \cdots \cdot (x - \alpha_k) \cdot q$ pro vhodný nenulový polynom q. Krok $r = 1$ nám dává (1). Jestliže $p = (x - \alpha_1) \cdot \cdots \cdot (x - \alpha_r) \cdot q$ a $(x - \alpha_{r+1})/p$ podle (1), pak $x - \alpha_{r+1}$ je prvočinitel, který podle (2) nedělí žádný z polynomů $x - \alpha_i$, kde $i \leq r$. Proto $(x - \alpha_{r+1})/q$, a tudíž

$$\deg p = \deg((x - \alpha_1) \cdot \cdots \cdot (x - \alpha_k) \cdot q) = k + \deg q \geq k.$$

(4) Předpokládáme, že α je kořen p, tedy $p = (x - \alpha) \cdot q$ pro vhodný polynom $q \in S[x]$ podle (1). Pomocí 5.1(2) spočítáme $p' = q + (x - \alpha) \cdot q'$. Díky 4.2 vidíme,

že je α kořenem p' právě tehdy, když je kořenem q a to je podle (1) ekvivalentní tomu, že $(x-\alpha)/q$ tj. $(x-\alpha)^2/p$.

(5) Tvrzení dokážeme nepřímo. Je-li α vícenásobný kořen p, potom podle (4) a (1) $(x-\alpha)/p'$. Protože $(x-\alpha)/p$, polynomy p a p' nemohou být nesoudělné.

(6) Označme $n \in R$ je součet n kopií 1 tělesa, a poznamenejme, že podle předpokladu $n \neq 0$. Protože polynom $(x^n-1)' = n \cdot x^{n-1}$ je nenulový, $j_\alpha(n \cdot x^{n-1}) = n \cdot \alpha^{n-1} \neq 0$ pro všechna $\alpha \neq 0$, a naopak 0 není kořenem polynomu x^n-1, x^n-1 nemá žádný vícenásobný kořen díky (4).

Předpokládejme, že $(x-\alpha)^2/x^{n+1}-x$, tedy existuje $p \in S[x]$, pro který

$$(x-\alpha)^2 \cdot p = x^{n+1} - x = x \cdot (x^n - 1).$$

Jestliže $\alpha = 0$, pak výraz vykrátíme na $x \cdot p = x^n - 1$, což není možné, protože $x^n - 1$ nemá kořen 0. Kdyby $\alpha \neq 0$, pak $(-\alpha)^2 \cdot p(0) = 0$, a proto $p(0) = 0$. Tedy podle (1) existuje takové $q \in S[x]$, že $p = x \cdot q$. Dosadíme-li za p do původní rovnosti a opět vykrátíme x, dostáváme, že $(x-\alpha)^2 \cdot q = x^n - 1$, což jsme vyloučili v první části důkazu (6). □

Všimněme si, že 5.2(1) říká, že vícenásobný kořen je kořenem, a 5.2(2) nám poskytne příklady prvočinitelů (a tedy ireducibilních prvků) v okruhu polynomů nad obecným oborem.

Příklad 5.3. V tělese charakteristiky 3 (např $\mathbb{Z}_3$) platí, že

$$(x-1)^3 = x^3 - 3x^2 + 3x - 1 = x^3 - 1,$$

tedy polynom x^3-1 má nad takovým tělesem vícenásobný kořen 1. Vidíme, že předpoklad o charakteristice z 5.2(6) nemůžeme odstranit. Navíc si všimněme derivace $(x^3-1)' = 0$.

Nyní dokážeme nedokázané tvrzení z minulého semestru o multiplikativní grupě libovolného tělesa:

Věta 5.4. *Nechť $T(+,\cdot,-,0,1)$ je komutativní těleso a nechť G je konečná podgrupa multiplikativní grupy $T \setminus \{0\}(\cdot)$. Potom je G cyklická grupa.*

Důkaz. Uvažujme nejprve libovolnou konečnou grupu $G(\cdot)$ a položme $n = |G|$. Poznamenejme, že řádem prvku grupy budeme rozumět řád cyklické podgrupy tímto prvkem generované. Podle Lagrangeovy věty dělí řád každého prvku konečné grupy její řád. Označíme-li t_k počet všech prvků G, které jsou právě řádu k, vidíme, že $|G| = \sum_{k/|G|} t_k$. Připomeňme, že v cyklické grupě řádu n máme pro každé k/n právě jednu (cyklickou) podgrupu řádu k a počet generátorů této podgrupy, tedy právě všechny prvky řádu k, udává hodnota Eulerovy funkce $\varphi(k)$, dává nám předchozí rovnost vztah $n = \sum_{k/n} \varphi(k)$.

Tvrzení dokážeme sporem. Předpokládejme, že G je (konečná) podgrupa multiplikativní grupy $T \setminus \{0\}(\cdot)$, která není cyklická, tedy $t_n = 0$ $(< \varphi(n))$. Z úvodních úvah víme, že $n = |G| = \sum_{k/n} t_k = \sum_{k/n} \varphi(k)$, proto musí existovat k/n, pro nějž $t_k > \varphi(k)$, zvolme nějaké takové k a vezměme $u \in G$ řádu k. Potom pro všechny prvky a cyklické grupy $\langle u \rangle$ platí $a^k = 1$, tedy a je kořenem polynomu $x^k - 1$. Ovšem $\langle u \rangle$ obsahuje právě $\varphi(k)$ generátorů, tj. prvků řádu k, tedy musí existovat nějaký další prvek $v \in G \setminus \langle u \rangle$ řádu k. I on je kořenem polynomu $x^k - 1$, tedy jsme našli $k+1$ kořenů polynomu stupně k, což je ve sporu s 5.2(3). □

Příklad 5.5. $\mathbb{Z}_{53} \setminus \{0\}(\cdot)$ je podle 5.4 cyklická grupa řádu 52. To znamená, že obsahuje $\varphi(52) = 2 \cdot 12 = 24$ generátorů.

Uvědomíme si, že homomorfismus okruhů lze přirozeným způsobem rozšířit na homomorfismus příslušných polynomiálních okruhů.

Jsou-li $R(+,\cdot,-,0,1)$ a $S(+,\cdot,-,0,1)$ okruhy a $f : R \to S$ jejich homomorfismus, pak označme $f_x : R[x] \to S[x]$ zobrazení určené předpisem $f_x(\sum_{i\geq 0} a_i x^i) = \sum_{i\geq 0} f(a_i)x^i$.

Poznámka 5.6. *Buď $R(+,\cdot,-,0,1)$, $S(+,\cdot,-,0,1)$ a $T(+,\cdot,-,0,1)$ komutativní okruhy a $f : R \to S$ a $g : S \to T$ homomorfismy. Potom platí:*

(1) *f_x je okruhový homomorfismus,*
(2) *$(gf)_x = g_x f_x$,*
(3) *f_x je izomorfismus, právě když f je izomorfismus,*
(4) *$f j_\alpha = j_{f(\alpha)} f_x$ pro každé $\alpha \in R$.*

Důkaz. (1) Zřejmě $f_x(1x^0) = 1x^0$, proto stačí dokázat slučitelnost f_x s operacemi $+$ a $\cdot$. Buď $a, b \in R[x]$, $a = \sum_n a_n x^n$, $b = \sum_n b_n x^n$:

$$f_x(a+b) = f_x(\sum_n (a_n + b_n)x^n) = \sum_n f(a_n + b_n)x^n = \sum_n (f(a_n) + f(b_n))x^n =$$

$$= \sum_n f(a_n)x^n + \sum_n f(b_n)x^n = f_x(a) + f_x(b),$$

$$f_x(a \cdot b) = f_x(\sum_n \sum_{k=0}^{n} (a_k \cdot b_{n-k})x^n) = \sum_n f(\sum_{k=0}^{n} (a_k \cdot b_{n-k}))x^n =$$

$$= \sum_n (\sum_{k=0}^{n} f(a_k) \cdot f(b_{n-k}))x^n = \sum_n f(a_n)x^n \cdot \sum_n f(b_n)x^n = f_x(a) \cdot f_x(b).$$

(2) $g_x f_x(\sum_n a_n x^n) = \sum_n gf(a_n)x^n = (gf)_x(\sum_n a_n x^n)$.

(3) Nechť je f_x izomorfismus. Jestliže $f(u) = f(v)$, pak $f_x(ux^0) = f_x(vx^0)$, a proto $u = v$, pro každé $u, v \in R$. Tedy f je prostý. Vezmeme-li $b \in S$ pak existuje ax^0, pro který $f_x(ax^0) = bx^0$, tedy $f(a) = b$ a f je na celé S.

Je-li f izomorfismus, pak $f_x(f^{-1})_x = \mathrm{Id}_{S[x]}$ a $(f^{-1})_x f_x = \mathrm{Id}_{R[x]}$ podle (2), tedy $(f_x)^{-1} = (f^{-1})_x$ a f_x je izomorfismus.

(4) $f j_\alpha(\sum a_n x^n) = \sum f(a_n)f(\alpha)^n = j_{f(\alpha)} f_x(\sum a_n x^n)$. □

Následující tvrzení je klíčové pro konstruování kořenových nadtěles polynomů, tedy těles, v nichž pro předem daný polynom najdeme jeho kořen.

Věta 5.7. *Nechť $T(+,\cdot,-,0,1)$ je komutativní těleso a $u = \sum_{i\geq 0} a_i x^i \in T[x]$.*

(1) *Faktorový okruh $T[x]/uT[x]$ je komutativní těleso, právě když je u ireducibilní.*
(2) *Jestliže u není invertibilní, zobrazení $\mu(t) = tx^0 + uT[x]$ je prostý homomorfismus tělesa T do okruhu $T[x]/uT[x]$, .*
(3) *Je-li u ireducibilní, pak $\mu_y(\sum_{i\geq 0} a_i y^i)$ má kořen v tělese $T[x]/uT[x]$.*

Důkaz. (1) Minulý semestr jsme dokázali tvrzení, že faktorový okruh R/I je těleso právě tehdy, když I je maximální ideál, navíc obor polynomů je oborem hlavních ideálů, proto stačí nahlédnout, že u je ireducibilní, právě když je $uT[x]$ maximální ideál.

Nechť je u je ireducibilní a J ideál obsahující $uT[x]$. Podle 3.5 existuje $j \in T[x]$ $J = jT[x]$, tedy díky 2.2 j/u. Protože je u ireducibilní, máme buď $j \| u$ a tudíž $uT[x] = J$ nebo $1 \| j$ a tudíž $jT[x] = T[x]$. Je-li $uT[x]$ maximální ideál, dostáváme závěr přímým použitím 2.2 a definice ireducibility.

(2) Uvědomme si, že zobrazení μ dostaneme jako složení přirozeného vnoření i a přirozené projekce $\pi : T[x] \to T[x]/uT[x]$, proto $\mu = \pi i$ je opět homomorfismus. Jestliže konečně $\mu(a) = \mu(b)$, pak $u/ax^0 - bx^0$, tedy $ax^0 - bx^0$ je nulový polynom (v opačném případě by $\deg u \leq \deg(ax^0 - bx^0)$), a tedy μ je prosté.

(3) Stačí ověřit, že je $X = x + uT[x]$ kořenem $\sum_{i \geq 0} a_i y^i$ nad okruhem $T[x]/uT[x]$. Dosadíme-li, dostáváme $j_X(\sum_{i \geq 0} a_i y^i) = \sum_{i \geq 0}(a_i x^i + uT[x]) = (\sum_{i \geq 0} a_i x^i) + uT[x] = u + uT[x] = 0 + uT[x]$. □

Pro každý ireducibilní polynom u označme symbolem $T[x]_u$ těleso $T[x]/uT[x]$. Podle předchozí poznámky a 1. věty o izomorfismu můžeme ztotožnit těleso T a jeho homomorfní obraz $\mu(T)$, tedy těleso T budeme chápat jako podokruh tělesa $(T[x])_u$.

Cvičení:

(1) Rozhodněte, zda polynom $x^8 + x^6 + x^3 + x^2 + x + 1$ má nad tělesem $\mathbb{Z}_2$ vícenásobné kořeny.

(2) Pro polynomy $p_Y = \sum_{i \in Y} x^i$ najděte podmínku pro množinu Y, pro kterou má p_Y nad $\mathbb{Z}_2$ vícenásobný kořen.

(3) Zkonstruujte nadtěleso tělesa $\mathbb{Z}_2$ v němž má kořen polynom $x^3 + x + 1$.

6. Minimální polynomy algebraických prvků

Nyní se zaměříme na existující rozšíření těles $T \subseteq U$ (například na rozšíření $T \subseteq T[x]_u$ zkonstruované ve Větě 5.7) a budeme zkoumat vlastnosti množiny kořenů polynomů s koeficienty v T, které leží v U. Především si všimneme, že stupeň minimálního polynomu algebraického prvku a stupeň příslušného jednoduchého rozšíření, tedy dimenze nadtělesa jako vektorového prostoru, splývají.

V následujícím budeme uvažovat komutativní těleso $U(+, \cdot, -, 0, 1)$ a jeho podokruh, který je zároveň tělesem, tj. $T \setminus \{0\}$ je podgrupou multiplikativní grupy $U \setminus \{0\}(\cdot)$ tělesa U. V takovém případě budeme mluvit o *rozšíření těles* $T \subseteq U$, v němž se T nazývá *podtěleso* U a U *nadtěleso* tělesa T.

Všimněme si, že množina všech podtěles komutativního tělesa tvoří uzávěrový systém, tj. průnik libovolného systému podtěles nějakého tělesa je opět podtěleso. To nám umožňuje zavést pro libovolné komutativní těleso U, jeho podtěleso T a podmnožinu $S \subseteq U$ následující **značení**:

- $T[S]$ je nejmenší podokruh U obsahující množinu $T \cup S$,
- $T(S)$ je nejmenší podtěleso U obsahující množinu $T \cup S$.

Jestliže $\alpha_1, \ldots, \alpha_n \in U$ budeme psát

- $T[\alpha_1, \ldots, \alpha_n]$ místo $T[\{\alpha_1, \ldots, \alpha_n\}]$ a
- $T(\alpha_1, \ldots, \alpha_n)$ místo $T(\{\alpha_1, \ldots, \alpha_n\})$.

Poznámka 6.1. *Je-li $T \subseteq U$ rozšíření těles, $\alpha \in U$ a $S \subset U$, pak*

$$T[\alpha] = \{\sum_{i=0}^{n} a_i \cdot \alpha^i \mid a_i \in T\} = j_\alpha(T[x]),\ T[\alpha] \subseteq T(\alpha) \quad a \quad T[S] \subseteq T(S).$$

Důkaz. Zřejmě $\{p(\alpha)|\ p \in T[x]\} \subseteq T[\alpha]$, neboť $\alpha \in T[\alpha]$ a $T \subseteq T[\alpha]$. Naopak $\{p(\alpha)|\ p \in T[x]\} = j_\alpha(T[x])$ je podokruh U obsahující $\alpha = j_\alpha(x)$ a $t = j_\alpha(tx^0)$ pro všechna $t \in T$, proto $T[\alpha] \subseteq \{p(\alpha)|\ p \in T[x]\}$. Zbytek plyne okamžitě z definice. □

Definice. Nechť $T \subseteq U$ je rozšíření těles a $\alpha \in U$. Řekneme, že α je *algebraický prvek* nad T, existuje-li nenulový polynom $p \in T[x]$, jehož je α kořenem, tj. $j_\alpha(p) = 0$. V opačném případě mluvíme o *transcendentním prvku*. Těleso U nazveme *algebraickým rozšířením* tělesa T, jsou-li všechny prvky $\alpha \in U$ algebraické nad T. Polynom $p = \sum a_i x^i$ je *monický*, je-li $a_{\deg p} = 1$.

Věta 6.2. *Buď $T \subseteq U$ rozšíření těles a $\alpha \in U$ je algebraický prvek nad T. Pak existuje právě jeden takový monický polynom $m \in T[x] \setminus \{0\}$, že pro každé $p \in T[x] \setminus \{0\}$ platí, že $j_\alpha(p) = 0$, právě když m/p. Navíc m je ireducibilní, $(T[x])_m \cong T(\alpha)$ a $T[\alpha] = T(\alpha)$.*

Důkaz. Vezměme množinu $\mathrm{Ker}\ j_\alpha = \{p \in T[x] \mid j_\alpha(p) = 0\} = j_\alpha^{-1}(0)$ všech polynomů, které mají kořen α. Protože je j_α homomorfismus podle 4.2, vidíme, že je $\mathrm{Ker}\ j_\alpha$ jako úplný vzor nulové podgrupy podgrupou grupy $T[x](+,-,0)$. Jestliže $p \in \mathrm{Ker}\ j_\alpha$ a $q \in T[x]$, máme $j_\alpha(pq) = 0 \cdot j_\alpha(q) = 0$, tedy $p \cdot q \in \mathrm{Ker}\ j_\alpha$. Nahlédli jsme, že je $\mathrm{Ker}\ j_\alpha$ ideál, tedy podle 3.5 existuje jeho generátor $a = \sum a_n x^n \in \mathrm{Ker}\ j_\alpha$. Protože je prvek α algebraický nad T, obsahuje $I = aT[x]$ nenulový polynom a proto je nenulový i polynom $a \in \mathrm{Ker}\ j_\alpha$. Je-li $n = \deg a$, položme $m = a_n^{-1} a$. Nyní je m monický, platí $\mathrm{Ker}\ j_\alpha = mT[x]$, tedy $p(\alpha) = 0 \Leftrightarrow p \in I \Leftrightarrow m/p$, a zřejmě je takový monický polynom určen jednoznačně.

Nyní předpokládejme, že $m = a \cdot b$, kde $a, b \in T[x]$. Potom podle 4.2 $a(\alpha) = 0$ a pak $m \| a$ nebo $b(\alpha) = 0$ a pak $m \| b$, tedy m je ireducibilní. Konečně si všimněme, že díky 1. větě o izomorfismu a 6.1(1) je

$$(T[x])_m = T[x]/mT[x] = T[x]/ker\ j_\alpha \cong j_\alpha(T[x]) = T[\alpha].$$

Protože je $T[x]/mT[x]$ podle 5.7 těleso, je i $T[\alpha]$ těleso, proto $T[\alpha] = T(\alpha)$. □

Definice. Buď $T \subseteq U$ rozšíření těles. Polynom z předchozí věty nazveme *minimálním polynomem* algebraického prvku $\alpha \in U$, budeme ho značit m_α. *Stupeň rozšíření* U nad T definujeme jako $[U : T] = \dim_T U$, kde U chápeme jako vektorový prostor nad tělesem T.

Příklad 6.3. Pro rozšíření těleso reálných čísel tělesem komplexních čísel $\mathbb{R} \subseteq \mathbb{C}$ platí, že $[\mathbb{C} : \mathbb{R}] = 2$ a $\mathbb{R}(\alpha) = \mathbb{R}[\alpha] = \mathbb{C}$ pro každé $\alpha \in \mathbb{C} \setminus \mathbb{R}$. Minimálním polynomem prvku i nad $\mathbb{R}$ je polynom $x^2 + 1$ a nad tělesem $\mathbb{C}$ je to polynom $x - i$.

Nejprve učiňme drobné lineárně algebraické pozorování.

Poznámka 6.4. *Nechť $T \subseteq U \subseteq V$ jsou do sebe zařazená rozšíření těles. Potom $[V : T] = [V : U][U : T]$.*

Důkaz. Je-li $(\mathbf{v}_i)$ báze prostoru V nad tělesem U a $(\mathbf{u}_i)$ báze prostoru U nad tělesem T, ukážeme, že $(\mathbf{u}_i \mathbf{v}_j)$ je báze prostoru V nad tělesem T. Vezmeme-li libovolné $a \in V$, pak existuje lineární kombinace $a = \sum_i d_i \mathbf{v}_i$, kde $d_i \in U$. Proto pro každé i existují lineární kombinace $d_i = \sum_j c_{ij} \mathbf{u}_i$, kde $c_{ij} \in T$. Vidíme, že $a = \sum_{ij} c_{ij} \mathbf{u}_i \mathbf{v}_i$, tedy $(\mathbf{u}_i \mathbf{v}_j)$ generuje V nad T. Podobně jestliže $0 = \sum_{ij} c_{ij} \mathbf{u}_i \mathbf{v}_i = \sum_i (\sum_j c_{ij} \mathbf{u}_i) v_i$ pro nějaká $c_{ij} \in T$, dostáváme z lineární nezávislosti $(\mathbf{v}_i)$ nad U, že $\sum_j c_{ij} \mathbf{u}_i = 0$ a z lineární nezávislosti $(\mathbf{u}_i)$ nad T plyne, že všechna c_{ij} jsou nulová. Tím jsme

ověřili, že $(\mathbf{u}_i\mathbf{v}_j)$ je lineárně nezávislá generující množina, tedy báze. Proto $[V : T] = |(\mathbf{u}_i\mathbf{v}_j)| = |(\mathbf{u}_i)||(\mathbf{v}_j)| = [V : U][U : T]$. □

Popišme algebraická rozšíření pomocí pojmu stupeň rozšíření, tedy lineárně algebraickými prostředky.

Věta 6.5. *Nechť $T \subseteq U$ je rozšíření těles a $\alpha, \alpha_1, \ldots, \alpha_k \in U$ jsou algebraické prvky nad tělesem T. Pak*

(1) $[T(\alpha) : T] = \deg m_\alpha$,
(2) *je-li $[U : T]$ konečné, pak je U algebraické rozšíření tělesa T,*
(3) $T(\alpha_1, \ldots, \alpha_n) = T[\alpha_1, \ldots, \alpha_n]$ *je rozšířením konečného stupně tedy algebraickým rozšířením tělesa T.*

Důkaz. (1) Položme $n = \deg m_\alpha$ a připomeňme, že $T[\alpha] = T(\alpha)$ podle Věty 6.2. Dokážeme, že množina $\{\alpha^i |\ i = 0, 1, \ldots, n-1\}$ je bází $T[\alpha]$ nad tělesem T. Vezměme prvek $t \in T[\alpha]$, o němž z 6.1 víme, že je tvaru $t = p(\alpha)$ pro vhodný polynom $p \in T[x]$. Vydělíme-li nyní se zbytkem polynom p polynomem m_α, dostaneme (3.4) $p = qm_\alpha + r$ pro $q, r \in T[x]$ a $\deg r < n$. Nyní vidíme, že $t = p(\alpha) = q(\alpha)m_\alpha(\alpha) + r(\alpha) = r(\alpha)$, protože je α kořenem m_α, tedy $t = r(\alpha) = \sum_{i<n} r_i\alpha^i$ je T-lineární kombinací prvků $\{\alpha^i |\ i = 0, 1, \ldots, n-1\}$. Je-li nyní $\sum_{i<n} c_i\alpha^i = 0$, kde $c_i \in T$, je α kořenem polynomu $c = \sum_{i<n} c_i x^i = 0$ stupně menšího než n. Protože podle 6.2 m_α/c, dostáváme, že $c = 0$, tudíž $\{\alpha^i |\ i = 0, 1, \ldots, n-1\}$ je lineárně nezávislá množina.

(2) Vezměme libovolné $\alpha \in U$. Potom je $T(\alpha)$ podprostor konečně generovaného vektorového prostoru U nad tělesem T, tedy $[T(\alpha) : T]$ je konečné. Proto je množina $\{\alpha^i |\ i \geq 0\}$ lineárně závislá, tudíž existuje netriviální lineární kombinace $\sum_{i\leq n} d_i\alpha^i = 0$, tedy α je kořenem nenulového polynomu $\sum_{i\leq n} d_i x^i$. Tím jsme dokázali, že je α algebraický prvek nad T.

(3) Tvrzení dokážeme indukcí podle n, přičemž jsme tvrzení pro $n = 1$ dokázali v 6.2, navíc $[T(\alpha) : T]$ je konečné podle (1). Předpokládejme, že tvrzení platí pro $n-1$. Nyní $T[\alpha_1, \ldots, \alpha_n] = T[\alpha_1, \ldots, \alpha_{n-1}][\alpha_n] = T(\alpha_1, \ldots, \alpha_{n-1})[\alpha_n]$ a $T(\alpha_1, \ldots, \alpha_{n-1})$ je konečného stupně nad T podle indukčního předpokladu. Protože je prvek α_n algebraický nad tělesem $T(\alpha_1, \ldots, \alpha_{n-1})$, vidíme díky 6.2, že

$$T(\alpha_1, \ldots, \alpha_{n-1})[\alpha_n] = T(\alpha_1, \ldots, \alpha_{n-1})(\alpha_n) = T(\alpha_1, \ldots, \alpha_n).$$

Konečně díky (1), indukčnímu předpokladu a 6.4 dostáváme

$$[T(\alpha_1, \ldots, \alpha_{n-1})(\alpha_n) : T] =$$

$$= [T(\alpha_1, \ldots, \alpha_{n-1})(\alpha_n) : T(\alpha_1, \ldots, \alpha_{n-1})][T(\alpha_1, \ldots, \alpha_{n-1}) : T].$$

Protože jsou oba součinitele vpravo konečné, je i $[T(\alpha_1, \ldots, \alpha_{n-1}, \alpha_n) : T]$ konečný. □

Cvičení:

(1) Najděte minimální polynom prvku $\sqrt[3]{3}-2$ nad tělesem $\mathbb{Q}$ a nad tělesem $\mathbb{R}$ a určete stupně rozšíření $[\mathbb{Q}(\sqrt[3]{3}-2) : \mathbb{Q}]$ a $[\mathbb{R}(\sqrt[3]{3}-2) : \mathbb{R}]$.
(2) Najděte minimální polynom prvku $\sqrt{2}-i$ nad tělesem $\mathbb{Q}$ a nad tělesem $\mathbb{R}$ a určete stupně rozšíření $[\mathbb{Q}(\sqrt{2}-i) : \mathbb{Q}]$ a $[\mathbb{R}(\sqrt{2}-i) : \mathbb{R}]$.

7. Kořenová a rozkladová nadtělesa

Cílem této sekce je jednak důkaz tvrzení o existenci a jednoznačnosti nadtěles, která obsahují kořeny daného polynomu, a poté konstrukce algebraického uzávěru, tedy algebraického rozšíření, nad nímž se všechny polynomy rozkládají na kořenové činitele.

Definice. Nechť $T \subseteq U$ jsou komutativní tělesa a $p \in T[x]$. Řekneme, že U je *kořenové nadtěleso* polynomu p, jestliže $U = T(\alpha)$ pro nějaký kořen $\alpha \in U$ polynomu p a U nazveme *rozkladovým nadtělesem* polynomu p, je-li $p = a(x-\alpha_1)\dots(x-\alpha_n)$ pro $a \in T$ a $\alpha_1, \dots, \alpha_n \in U$ a $U = T(\{\alpha_1, \dots, \alpha_n\})$.

Všimněme si, že podle Věty 6.5(3) je kořenové i rozkladové nadtěleso rozšířením původního tělesa konečného stupně.

Věta 7.1. *Nechť $T(+,\cdot,-,0,1)$ je komutativní těleso a $p \in T[x]$, $\deg p \geq 1$.*

(1) *existuje kořenové nadtěleso polynomu p,*
(2) *existuje rozkladové nadtěleso polynomu p.*

Důkaz. (1) Podle 3.3 a 3.5 existuje (jednoznačný) ireducibilní rozklad polynomu p, zvolíme-li nějaký ireducibilní polynom p_1, který dělí p, dostaneme podle 5.7 nadtěleso $U = (T[x])_{p_1}$, v němž má polynom p kořen α. Hledaným kořenovým nadtělesem je potom těleso $T(\alpha)$.

(2) Indukcí podle $n = \deg p$ dokážeme, že existuje komutativní nadtěleso V tělesa T, nad nímž se p rozkládá na kořenové činitele. Podle (1) existuje nadtěleso U, v němž má p kořen $\alpha \in U$. Označíme-li μ inkluzi T do U, pak $p = \mu_x(p) \in U[x]$ je polynom stupně n a podle 5.2(1) existuje polynom $v \in U[x]$ stupně $n-1$, pro který $u = (x-\alpha)\cdot v$. Podle indukčního předpokladu existuje nadtěleso V tělesa U, nad nímž se v a tedy i p rozkládá na kořenové činitele.

Dokázali jsme, že existují prvky $a \in U$ a $\alpha_1, \dots, \alpha_n \in V$, pro něž $p = a(x-\alpha_1)\dots(x-\alpha_n)$. Protože je $p \in T[x]$, máme $a \in T$, tedy rozkladovým nadtělesem polynomu p je právě těleso $T(\{\alpha_1, \dots, \alpha_n\})$. □

Příklad 7.2. (1) Těleso komplexních čísel je kořenovým i rozkladovým nadtělesem polynomu x^2+1 nad $\mathbb{R}$.

(2) $\mathbb{Q}(\sqrt[3]{2}) = \mathbb{Q}[\sqrt[3]{2}] = \{x + y\sqrt[3]{2} + z\sqrt[3]{4} \mid x, y, z \in \mathbb{Q}\}$ je kořenové nadtěleso polynomu x^3-2 nad $\mathbb{Q}$ a $[\mathbb{Q}(\sqrt[3]{2}) : \mathbb{Q}] = 3$, tedy x^3-2 je monický polynom stupně 3, a proto jde podle 6.5(1) a 6.2 právě o minimální polynom algebraického prvku $\sqrt[3]{2}$ nad $\mathbb{Q}$. Všimněme si, že zatímco nad $\mathbb{Q}$ je polynom x^3-2 ireducibilní, nad $\mathbb{R}$ máme ireducibilní rozklad $x^3-2 = (x-\sqrt[3]{2})(x^2+\sqrt[3]{2}x+\sqrt[3]{4})$ a nad $\mathbb{C}$ se polynom rozkládá na kořenové činitele. Odtud vidíme, že $\mathbb{Q}(\sqrt[3]{2})$ není rozkladové nadtěleso polynomu x^3-2.

(3) Nechť $k \in \mathbb{Z}$ a $\sqrt{k} \in \mathbb{C} \setminus \mathbb{Q}$. Pak $\mathbb{Q}(\sqrt{k}) \neq \mathbb{Q}$ a $\pm\sqrt{k}$ jsou kořeny polynomu x^2-k. Proto je $m_{\sqrt{k}} = x^2-k$ díky 6.1 nutně minimální polynom, $[\mathbb{Q}(\sqrt{k}) : \mathbb{Q}] = \deg m_{\sqrt{k}} = 2$ podle 6.5(1). $\mathbb{Q}(\sqrt{k})$ je tzv. kvadratické rozšíření tělesa $\mathbb{Q}$ a $\mathbb{Q}(\sqrt{k})$ je kořenové i rozkladové nadtěleso polynomu x^2-k.

(4) Prvek $\sqrt[5]{3}$ je kořenem polynomu $x^5-3 \in \mathbb{Q}[x]$ a prvek $\sqrt[7]{11}$ kořenem polynomu $x^7-11 \in \mathbb{Q}[x]$, tedy oba jsou algebraické nad $\mathbb{Q}$. Podle Poznámky 6.5(4) je $\mathbb{Q}(\sqrt[5]{3}, \sqrt[7]{11}) = \mathbb{Q}[\sqrt[5]{3}, \sqrt[7]{11}]$ algebraické rozšíření. Z toho plyne, že například pro prvek $\alpha = 5\sqrt[5]{3} + 2\sqrt[7]{11} - \sqrt[5]{27}\sqrt[7]{11} - 3$ existuje polynom $p \in \mathbb{Q}[x]$, jehož je α kořenem.

Všimněme si, že $\mathbb{Q}[\sqrt[5]{3}, \sqrt[7]{11}]$ je kořenové (ale nikoli rozkladové) nadtěleso polynomu $x^5 - 3$ nad tělesem $\mathbb{Q}[\sqrt[7]{11}]$.

Poznámka 7.3. *Buď $T_1 \subseteq U_1$ a $T_2 \subseteq U_2$ rozšíření těles , buď $f : T_1 \to T_2$ izomorfismus a nechť $\alpha \in U_1$ je algebraický prvek nad T_1 a $\beta \in U_2$ je algebraický prvek nad T_2. Pak existuje takový izomorfismus $g : T_1(\alpha) \to T_2(\beta)$, že $g(\alpha) = \beta$ a $g(t) = f(t)$ pro všechna $t \in T_1$, právě když $f_x(m_\alpha) = m_\beta$.*

Důkaz. ($\Rightarrow$) Poznamenejme, že f_x je podle Poznámky 5.6(3) izomorfismus okruhů $T_1[x]$ a $T_2[x]$, proto je $f_x(m_\alpha)$ ireducibilní. Dále podle Poznámky 5.6(4) platí, že

$$j_{g(\alpha)} f_x(m_\alpha) = j_{g(\alpha)} g_x(m_\alpha) = g(j_\alpha(m_\alpha)) = g(0) = 0,$$

tedy $\beta = g(\alpha)$ je kořenem polynomu $f_x(m_\alpha) \in T_2[x] \subset U_2[x]$. Podle Věty 6.2 $m_\beta / f_x(m_\alpha)$. Protože je $f_x(m_\alpha)$ ireducibilní a monický, dostáváme $m_\beta = f_x(m_\alpha)$.

($\Leftarrow$) Stačí si uvědomit, že Věta 6.2 zaručuje existenci izomorfismů

$$i_\alpha : T_1[x]/(m_\alpha T_1[x]) \to T_1(\alpha), \qquad i_\beta : T_2[x]/(m_\beta T_2[x]) \to T_2(\beta)$$

a že izomorfismus f_x indukuje podle předpokladu izomorfismus faktorových okruhů $\overline{f_x} : T_1[x]/(m_\alpha T_1[x]) \to T_2[x]/(m_\beta T_2[x])$, kde $\overline{f_x}(p + m_\alpha T_1[x]) = f_x(p) + m_\beta T_2[x]$. Složíme-li izomorfismy dostáváme

$$T_1(\alpha) \cong (T_1[x])_{m_\alpha} \cong (T_2[x])_{m_\beta} \cong T_2(\beta),$$

tedy máme izomorfismus $g = i_\beta \overline{f_x} i_\alpha^{-1}$. Nyní zbývá spočítat

$$g(t) = i_\beta \overline{f_x} i_\alpha^{-1}(t) = i_\beta \overline{f_x}(tx^0 + m_\alpha T_1[x]) = i_\beta(f(t)x^0 + m_\beta T_2[x]) = f(t)$$

pro každé $t \in T_1$ a podobně

$$g(\alpha) = i_\beta \overline{f_x} i_\alpha^{-1}(\alpha) = i_\beta \overline{f_x}(x^1 + m_\alpha T_1[x]) = i_\beta(x^1 + m_\beta T_2[x]) = \beta.$$

□

Nechť $T \subseteq U$ je rozšíření komutativních těles. Zobrazení $\sigma : U \to U$ se nazývá *T-izomorfismus*, je-li to takový izomorfismus těles, že $\sigma(t) = t$ pro každé $t \in T$.

Důsledek 7.4. *Je-li $m \in T[x]$ ireducibilní polynom nad komutativním tělesem T, existuje existuje až na T-izomorfismus právě jedno kořenové nadtěleso polynomu m.*

Důkaz. Je-li $T(\alpha)$ rozkladové nadtěleso polynomu m nad T, kde je α kořen m, stačí si uvědomit, že $m / m_{\alpha T}$, a proto $m \| m_{\alpha T}$. Tedy je $T(\alpha)$ rozkladové nadtěleso polynomu $m_{\alpha T}$. Uvážíme-li nyní jiné rozkladové nadtěleso $T(\beta)$ polynomu $m_{\alpha T}$ pro kořen β, dává nám požadovaný T-izomorfismus Poznámka 7.3 použitá na $f = \mathrm{id}_T$. Jednoznačnost plyne okamžitě z 7.5. □

Věta 7.5. *Nechť T_1 a T_2 jsou komutativní tělesa, $f : T_1 \to T_2$ je izomorfismus a nechť U_1 je rozkladové nadtěleso polynomu $p \in T_1[x]$ a U_2 je rozkladové nadtěleso polynomu $f_x(p) \in T_2[x]$. Označme $\alpha_1, \ldots, \alpha_n$ všechny kořeny polynomu p v U_1 a $\beta_1, \ldots, \beta_m$ všechny kořeny polynomu $f_x(p)$ v U_2. Potom $n = m$ a existuje permutace σ a izomorfismus $g : U_1 \to U_2$ tak, že $g(\alpha_i) = \beta_{\sigma(i)}$ pro $i = 1, \ldots, n$ a $g(t) = f(t)$ pro všechna $t \in T_1$.*

Důkaz. Znovu si všimněme, že f_x je izomorfismus okruhů $T_1[x]$ a $T_2[x]$. Tvrzení dokážeme indukcí podle stupně $k = \deg p = \deg f_x(p)$. Protože je rozkladové nadtěleso polynomu stupně 1 nad tělesem T_1 (T_2) rovno T_1 (T_2) stačí pro $k = 1$ položit $g = f$.

Předpokládejme, že tvrzení platí pro každou dvojici těles T_1 a T_2 a každý polynom stupně $k-1$ nad tělesem T_1 a mějme polynom $p \in T_1[x] \subseteq U_1[x]$ stupně k. Protože $\alpha_n \in U_1$ je kořenem p, minimální polynom m_{α_n} dělí p podle 6.2, a proto $f_x(m_{\alpha_n})$ dělí $f_x(p)$. Poznamenejme, že $\deg m_{\alpha_n} = \deg f_x(m_{\alpha_n}) > 0$ a že rozklad na ireducibilní prvky je podle 3.5 a 3.3 v okruhu $U_2[x]$ jednoznačný až na asociovanost, proto existuje (ireducibilní polynom) $x - \beta_i$, který dělí $f_x(m_{\alpha_n})$, bez újmy na obecnosti můžeme předpokládat, že $i = n$. Použijeme-li opět Větu 6.2, vidíme, že je polynom $f_x(m_{\alpha_n})$ ireducibilní (nad T_2) a monický, β_m je jeho kořen (nad U_2), a proto $f_x(m_{\alpha_n}) = m_{\beta_m}$. Nyní podle 7.3 existuje izomorfismus těles $h : T_1(\alpha_n) \to T_2(\beta_m)$, pro nějž platí, že $h(\alpha_n) = \beta_m$ a $h(t) = f(t)$ pro všechna $t \in T_1$. Zároveň můžeme v okruhu $T_1(\alpha_n)[x]$ vydělit polynom p polynomem $x - \alpha_n$, tedy najdeme polynom $q \in T_1(\alpha_n)[x]$ stupně $k-1$, pro který $p = (x-\alpha_n)q$, a tudíž $f_x(p) = f_x(x-\alpha_n)f_x(q) = (x-\beta_m)f_x(q)$. Využijeme-li nyní indukčního předpokladu pro tělesa $T_1(\alpha_n)$ a $T_2(\beta_m)$, jejich izomorfismus h a polynom q, dostáváme, že $n-1 = m-1$, existuje permutace σ' na S_{n-1} a takový izomorfismus $g : U_1 \to U_2$, že $g(\alpha_i) = \beta_{\sigma(i)}$ pro $i = 1, \ldots, n-1$ a $g(s) = h(s)$ pro všechna $s \in T_1(\alpha_n)$. Zřejmě tedy $n = m$, $g(t) = h(t) = f(t)$ pro všechna $s \in T_1$ a $g(\alpha_n) = \beta_m$. □

Použijeme-li 7.5 pro $f = \mathrm{Id}$ dostáváme

Důsledek 7.6. *Je-li T je komutativní těleso a $m \in T[x]$, pak existuje až na T-izomorfismus právě jedno rozkladové nadtěleso polynomu m.*

Definice. Řekneme, že je komutativní těleso U *algebraicky uzavřené*, jestliže se každý nenulový polynom $p \in U[x]$ rozkládá nad U na kořenové činitele. Komutativní těleso U je *algebraickým uzávěrem tělesa* T, je-li U algebraicky uzavřené těleso, $T \subseteq U$, a žádné podtěleso V tělesa U, které obsahuje podtěleso T není algebraicky uzavřené.

Následující tvrzení představuje „nekonečnou verzi" Důsledku 7.6 a vyslovíme jen pro informaci, neboť ke svému důkazu množinově vyžaduje teoretický předpoklad. Naznačíme důkaz pomocí principu transfinitní indukce, což je jedna z ekvivalentních variant formulace takzvaného axiomu výběru (AC):

Věta 7.7. *Nechť T je komutativní těleso. Pak existuje jeho algebraický uzávěr U.*

Důkaz. Mějme κ nějaké ordinální číslo (nebo indexujme přirozenými čísly). Nejprve si uvědomíme, že sjednocení řetězce těles $\bigcup_{\alpha<\kappa} U_\alpha$, kde U_α je podtěleso U_β pro každé $\alpha < \beta$, má přirozeně dánu strukturu okruhu (operace jen stále rozšiřujeme) a je dokonce tělesem (inverzní prvek k prvku $t \in U_\alpha$ najdeme už v U_α). Zkonstruujeme posloupnost do sebe zařazených těles $T_i \subseteq T_{i+1}$, položme $T_1 = T$.

Každé z těles T_i pro $i > 1$ přitom vytvoříme pomocí transfinitní indukce. Opatřeme nejprve indexy $\alpha < \kappa_i$ všechny polynomy nad T_i stupně nejvýše $i+1$, t.j. $\{p_\alpha |\ \alpha < \kappa_i\} = \{p \in T_i[x] |\ \deg p \le i+1\}$. Položíme $T_{i0} = T_i$. Máme-li definováno těleso $T_{i\alpha}$ vezmeme jako těleso $T_{i\alpha+1}$ právě rozkladové nadtěleso polynomu $p_\alpha \in T_i[x] \subseteq T_{i\alpha}[x]$ nad tělesem $T_{i\alpha}$. Je-li β limitní ordinál položíme $T_{i\beta} = \bigcup_{\alpha<\beta} T_{i\alpha}$. Konečně definujme $T_{i+1} = \bigcup_{\alpha<\kappa_i} T_{i\alpha}$.

Nyní stačí položit $U = \bigcup_{i\in\mathbb{N}} T_i$. Ukážeme, že U je algebraicky uzavřené. Je-li $p \in U[x]$, pak existuje takové i, že jsou všechny koeficienty p v T_i (p má jen konečně mnoho různých koeficientů) a navíc $\deg p \leq i+1$. To ovšem znamená, že se p rozkládá nad $T_{i+1} \subseteq U$ na kořenové činitele. Konečně poznamenejme, že algebraicky uzavřená podtělesa U tvoří uzávěrový systém, proto je průnik všech algebraicky uzavřených podtěles U obsahujících T hledaným algebraickým uzávěrem. □

Podobnými prostředky jako u rozkladových nadtěles v Důsledku 7.6 se dá za použití axiomu výběru dokázat, že je algebraický uzávěr komutativního těleso určen až na izomorfismus jednoznačně.

Je známým faktem, že těleso komplexních čísel je algebraickým uzávěrem tělesa reálných čísel.

Všimněme si také, že $\mathbb{R}$ není algebraickým rozšířením tělesa $\mathbb{Q}$, protože polynomů $\mathbb{Q}[x]$ je pouze spočetně mnoho a každý má pouze konečně mnoho kořenů, tedy všech reálných kořenů $\mathbb{Q}[x]$ je opět pouze spočetně. Ovšem množina $\mathbb{R}$ spočetná není. Algebraický uzávěr tělesa racionálních čísel proto najdeme jako maximální algebraické rozšíření $\mathbb{Q}$ v algebraicky uzavřeném tělese $\mathbb{C}$, což je podle předchozí úvahy nutně spočetná množina.

Cvičení:

(1) Sestrojte kořenové a rozkladové nadtěleso polynomu $x^3 + x^2 + 2$ nad tělesem $\mathbb{Z}_3$.
(2) Zkonstruujte kořenové nadtěleso polynomu $x^3 + 3$ nad tělesem $\mathbb{Q}$. Jedná se rozkladové nadtěleso daného polynomu?

8. Základy Galoisovy teorie

Cílem této kapitoly je úvod do klasické Galoisovy teorie, která popisuje vlastnosti rozšíření pomocí takzvaných Galoisových grup. V následující kapitole posléze pomocí překladu vlastností rozkladových nadtěles polynomů do příslušné Galoisovy grupy dokážeme, že pro polynomy stupně většího než čtyři nemusí existovat žádný způsob jak pomocí obvyklých operací v tělese a odmocňování vyjádřit kořeny polynomu.

Nejprve definujme centrální pojem této kapitoly.

Definice. Nechť $T \subseteq U$ je rozšíření komutativních těles. Grupu $\mathrm{Gal}(U/T)$ všech T-izomorfismů $U \to U$ budeme nazývat *Galoisovou grupou.*

Poznámka 8.1. *Nechť $T \subseteq U$ je rozšíření komutativních těles, $f \in T[x]$, $\sigma \in \mathrm{Gal}(U/T)$ a $A = \{\alpha \in U | f(\alpha) = 0\}$.*

(1) *$\sigma|_A$ je permutace na množině A,*
(2) *jestliže $S \subseteq U$ je rozkladové nadtěleso polynomu f nad tělesem T, pak $\sigma(S) = S$.*

Důkaz. (1) Stačí si všimnout, že pro každé $\alpha \in A$ máme $0 = \sigma(0) = \sigma(f(\alpha)) = f(\sigma(\alpha))$, tedy $\sigma(\alpha) \in A$. Protože je σ prosté zobrazení a A je konečná množina, tvoří $\sigma|_A$ permutaci na množině A.

(2) Jsou-li $\alpha_1, \ldots, \alpha_n$ právě všechny kořeny f v rozkladovém nadtělese U pak podle (1) platí, že

$$\sigma(S) = \sigma(T(\alpha_1, \ldots, \alpha_n)) = T(\sigma(\alpha_1), \ldots, \sigma(\alpha_n)) = T(\alpha_1, \ldots, \alpha_n) = S.$$

□

Důsledek 8.2. *Pro každé rozkladové nadtěleso U polynomu $f \in T[X]$ nad tělesem T existuje prostý grupový homomorfismus grupy* $\mathrm{Gal}(U/T)$ *do grupy permutací všech různých kořenů polynomu f, a tudíž i do grupy permutací $S_{\deg f}$.*

Příklad 8.3. (1) Protože je těleso komplexních čísel $\mathbb{C}$ rozkladovým nadtělesem polynomu x^2+1 nad $\mathbb{R}$ a tento polynomu má právě dva kořeny i a $-i$, existuje nejvíce tolik homomorfismů Galoisovy grupy $\mathrm{Gal}(\mathbb{C}/\mathbb{R})$, kolik existuje permutací na množině $\{i,-i\}$. Přitom snadno ověříme, že zobrazení $\overline{\mathrm{id}}$ dané $\overline{\mathrm{id}}(a+bi) = a-bi$ pro $a,b \in \mathbb{R}$, je $\mathbb{R}$-homomorfismus, proto $\mathrm{Gal}(\mathbb{C}/\mathbb{R}) = \{\mathrm{id}, \overline{\mathrm{id}}\} \cong \mathbb{Z}_2$.

(2) Podobně je $\mathbb{Q}(\sqrt{2})$ rozkladovým nadtělesem polynomu x^2-2 nad $\mathbb{Q}$, a proto $\mathrm{Gal}(\mathbb{Q}(\sqrt{2}/\mathbb{Q}) = \{\mathrm{id}, \varphi\} \cong \mathbb{Z}_2$, kde $\mathbb{Q}$-izomorfismus $\varphi(a+b\sqrt{2}) = a - b\sqrt{2}$ pro $a,b \in \mathbb{Q}$.

(3) $\mathrm{Gal}(\mathbb{Q}(\sqrt[3]{2})/\mathbb{Q}) = \{\mathrm{id}\}$, neboť polynom x^3-2, jehož je $\sqrt[3]{2}$ kořenem, má v tělese $\mathbb{Q}(\sqrt[3]{2})$ pouze tento kořen, zbylé dva jdou komplexní.

Definice. Rozšíření $T \subseteq U$ se nazývá *Galoisovo* je-li U rozkladové nadtěleso nějakého polynomu z $T[x]$, který v U nemá žádné vícenásobné kořeny.

Poznámka 8.4. *Rozkladové nadtěleso libovolného polynomu nad tělesem charakteristiky* 0 *je vždy Galoisovo.*

Důkaz. Buď U rozkladové nadtěleso polynomu $f \in T[x]$ nad tělesem T. Potom existuje ireducibilní rozklad polynomu $f = a\prod_i m_i^{\epsilon_i}$ v eukleidovském oboru $T[x]$, kde $a \in T$, $\epsilon_i \in \mathbb{N}$, $m_i \in T[x]$ jsou monické polynomy a $m_i \neq m_j$ pro $i \neq j$. Z ireducibility plyne, že pro $i \neq j$ nemají polynomy m_i a m_j v U žádný společný kořen, neboť jde o minimální polynomy nad T každého jejich kořenu, a navíc žádný z polynomů m_i nemá vícenásobný kořen, protože $\deg m_i' = \deg m_i - 1 \geq 0$ a tudíž m_i' a m_i jsou nesoudělné. To znamená, že polynom $g = \prod_i m_i$, který má stejné kořeny jako f, nemá žádný vícenásobný kořen. Protože je U zřejmě rozkladové nadtěleso polynomu g, jedná se o Galoisovo rozšíření tělesa T. □

Nadále nás budou zajímat především Galoisovy grupy Galoisových rozšíření. Nejprve si všimněme, že pro hledání rozkladových nadtěles ireducibilních polynomů nám mohou posloužit rozkladová nadtělesa jiných polynomů.

Poznámka 8.5. *Nechť $T \subseteq U$ je Galoisovo rozšíření komutativních těles a $m \in T[x]$ ireducibilní polynom.*

(1) *Pro každé dva kořeny $\alpha, \beta \in U$ polynomu m existuje takový homomorfismus $f \in \mathrm{Gal}(U/T)$, že $f(\alpha) = f(\beta)$.*
(2) *Jestliže v U leží nějaký kořen m, pak se m rozkládá nad U na kořenové činitele.*

Důkaz. (1) Můžeme předpokládat, že je m monický a tudíž se jedná právě o minimální polynom obou svých kořenů α i β nad tělesem T. Tedy podle 6.2 existuje takový T-izomorfismus $\varphi : T(\alpha) \to T(\beta)$, že $\varphi(\alpha) = \beta$. Nyní zbývá, abychom použili Větu 7.5 pro $T_1 = T(\alpha)$, $T_2 = T(\beta)$ a $U_1 = U_2 = U$.

(2) Nechť je U rozkladové nadtěleso polynomu $f \in T[x]$ nad tělesem T a označme V rozkladové nadtěleso polynomu fm nad tělesem T. Zřejmě $T \subseteq U \subseteq V$. Nechť $\alpha, \beta \in V$ jsou dva kořeny polynomu m, z nichž první leží v U. Ukážeme, že $\beta \in U$. Stejně jako v (1) dostaneme T-izomorfismus $\varphi : T(\alpha) \to T(\beta)$, který lze díky Větě 7.5 rozšířit na T-izomorfismus $\tilde{\varphi} \in \mathrm{Gal}(U/T)$, pro který $\tilde{\varphi}(\alpha) = \beta$. Ovšem podle 8.1(2) máme $\tilde{\varphi}(U) = U$ a tudíž $\beta = \tilde{\varphi}(\alpha) \in U$. □

Poznamenejme, že předchozí tvrzení slouží jako užitečný nástroj při výpočtu Galoisových grup.

Nyní vyslovíme část tak zvané Hlavní věty Galoisovy teorie (její další části, které popisují jednoznačnou korespondenci mezi Galoisovými rozšířeními a normálními podgrupami Galoisovy grupy, nebudeme v následujícím potřebovat).

Věta 8.6. *Jsou-li $T \subseteq U$ a $U \subseteq V$ Galoisova rozšíření komutativních těles, pak* $\mathrm{Gal}(V/U)$ *je normální podgrupa grupy* $\mathrm{Gal}(V/T)$ *a platí, že* $\mathrm{Gal}(V/T)/\mathrm{Gal}(V/U)$ *je izomorfní* $\mathrm{Gal}(U/T)$.

Důkaz. Definujme zobrazení $\Phi : \mathrm{Gal}(V/T) \to \mathrm{Gal}(U/T)$ předpisem $\Phi(\sigma) = \sigma|_U$. Potom podle 8.1(2) jde o korektně definované zobrazení, jež je podle Věty 7.5 na. Snadno nahlédneme, že se jedná o grupový homomorfismus jehož jádro je právě množina $\mathrm{Gal}(V/U)$. Nyní už závěr přímočaře plyne z 1. věty o izomorfismu pro grupy. □

Příklad 8.7. Označme $U = \mathbb{Q}(\sqrt[3]{2}, e^{\frac{2\pi i}{3}})$. Není těžké nahlédnout, že je U právě rozkladové nadtěleso polynomu $x^3 - 2$ nad $\mathbb{Q}$, které má právě tři různé komplexní kořeny. To znamená, že je $\mathrm{Gal}(U/\mathbb{Q})$ izomorfní nějaké podgrupě grupy permutací S_3. Zřejmě $\{\mathrm{id}, \overline{\mathrm{id}}\} \subseteq \mathrm{Gal}(U/\mathbb{Q})$. Uvědomíme-li si, že $x^3 - 2$ je v $\mathbb{Q}[x]$ ireducibilní, a proto podle 8.5(1) existují homomorfismy $\varphi_1, \varphi_2 \in \mathrm{Gal}(U/\mathbb{Q})$, pro něž $\varphi_j(\sqrt[3]{2}) = \sqrt[3]{2}e^{\frac{2\pi j}{3}}$, našli jsme čtyři různé prvky $\mathrm{Gal}(U/\mathbb{Q})$ a tudíž je podle Lagrangeovy věty $\mathrm{Gal}(U/\mathbb{Q}) \cong S_3$.

Cvičení:

(1) Spočítejte $\mathrm{Gal}(\mathbb{Q}(1+i)/\mathbb{Q})$.
(2) Spočítejte $\mathrm{Gal}(\mathbb{Q}(\sqrt{2}, \sqrt{3})/\mathbb{Q})$.

9. Abelova-Ruffiniho věta

Nyní se podíváme na nejznámější důsledek klasické Galoisovy teorie, jímž je Abelova-Ruffiniho věta o neexistenci vzorce pro výpočet kořenů obecného polynomu stupně pět. Nejprve ovšem formalizujeme vlastnost polynomu, že jeho kořeny nelze vyjádřit pomocí koeficientů a operací v tělese spolu s odmocninami a poté vyslovíme verzi Abelovy-Ruffiniho věty, která říká, že pro každé přirozené $n \geq 5$ existují polynomy stupně n s racionálními koeficienty pro něž neexistuje vzorec na výpočet kořenů.

O grupě $G(\cdot)$ řekneme, že je

- *metabelovská*, pokud obsahuje takovou normální podgrupu N, že obě grupy $G/N(\cdot)$ i $N(\cdot)$ jsou komutativní,
- *řešitelná*, jestliže existuje taková posloupnost normálních podgrup $\{1\} = N_0 \subset N_1 \subset \cdots \subset N_k = G$ grupy $G(\cdot)$, že je faktorová grupa $N_i/N_{i-1}(\cdot)$ komutativní pro všechna $i = 1, \ldots, k$.

Příklad 9.1. (1) Každá komutativní grupa je metabelovská a každá metabelovská grupa je řešitelná.

(2) Permutační grupa $S_3(\circ)$ je metabelovská (a tedy řešitelná), protože její podgrupa sudých permutací A_3 je normální podgrupou a obě grupy $S_3/A_3 \cong \mathbb{Z}_2$ a $A_3 \cong \mathbb{Z}_3$ jsou cyklické a tudíž komutativní.

Permutační grupa $S_4(\circ)$ je řešitelná, díky posloupnosti normálních podgrup

$$\{1\} \subset \{\mathrm{id}, (12)(34), (13)(24), (14)(23)\} \subset A_4 \subset S_4.$$

(3) Grupa $S_5(\circ)$ (stejně jako všechny ostatní grupy $S_n(\circ)$ pro $n \geq 5$) obsahuje pouze tři normální podgrupy $\{1\}$, A_5 a S_5, jak lze ukázat elementárními prostředky. A protože $A_5(\circ)$ zřejmě není komutativní grupa, nemůže být $S_5(\circ)$ řešitelná.

Důkaz následujících základních faktů z pokročilejší teorie grup z časových důvodů vynecháme (Poznamenejme, že jejich důkaz není příliš těžký a jsou k nalezení v téměř každé učebnici teorie grup).

Poznámka 9.2. *Je-li $G(\cdot)$ grupa a $\{1\} = N_0 \subset N_1 \subset \cdots \subset N_k = G$ posloupnost jejích normálních podgrup, pak je $G(\cdot)$ řešitelná, právě když jsou grupy $N_i/N_{i-1}(\cdot)$ řešitelné pro všechna $i = 1, \ldots, k$.*

Poznámka 9.3 (Cauchy)**.** *Je-li $G(\cdot)$ konečná grupa, jejíž řád dělí prvočíslo p, pak existuje prvek $g \in G$ řádu p tj. $|\langle g \rangle| = p$.*

Je-li p prvočíslo, pak jsou v permutační grupě S_p prvky řádu p právě p-cykly.

Nyní vyslovíme dvě technická pozorování o Galoisových grupách spolu s ilustračním příkladem:

Poznámka 9.4. *Nechť T je těleso charakteristiky 0, a $a \in T$ a U buď rozkladové nadtěleso polynomu $x^n - a$ nad T. Pak $\mathrm{Gal}(U/T)$ je metabelovská a pro $a = 1$ dokonce komutativní.*

Důkaz. Nejprve uvažujme rozkladové nadtěleso U polynomu $x^n - 1$ nad tělesem T. Nad tělesem charakteristiky 0 tvoří množina všech kořenů polynomu $x^n - 1$ grupu řádu n, která je podle Věty 5.4 cyklická. Označme α nějaký její generátor. Potom je každý homomorfismus $\varphi \in \mathrm{Gal}(U/T)$ jednoznačně určen hodnotou $\varphi(\alpha)$ a navíc $\varphi(\alpha) \in \langle \alpha \rangle$, tedy existuje takové $k \in \mathbb{Z}_n$, že $\varphi(\alpha) = \alpha^k$. Vezmeme-li nyní pro $\varphi, \psi \in \mathrm{Gal}(U/T)$ čísla $k, l \in \mathbb{Z}_n$, pro něž $\varphi(\alpha) = \alpha^k$ a $\psi(\alpha) = \alpha^l$ a jejichž existenci jsme právě dokázali, pak

$$\varphi\psi(\alpha) = \varphi(\alpha^l) = \alpha^{kl} = \psi(\alpha^k) = \psi\varphi(\alpha),$$

a proto $\varphi\psi = \psi\varphi$, tedy $\mathrm{Gal}(U/T)$ je komutativní grupa.

Nyní uvažujme rozkladové nadtěleso U polynomu $x^n - a$ nad tělesem T a označme β nějaký kořen polynomu $x^n - a$. Vidíme, že $\beta\alpha^k$, $k \in \mathbb{Z}_n$, jsou pro generátor α cyklické grupy $\langle \alpha \rangle$ všech kořenů polynomu $x^n - 1$ právě všechny kořeny polynomu $x^n - a$. Položme $U = T(\alpha)$ a $V = U(\beta) = T(\alpha, \beta)$. Pak $T \subseteq U$ a $U \subseteq V$ jsou Galoisova rozšíření a z Věty 8.6 dostáváme izomorfismus $\mathrm{Gal}(V/T)/\mathrm{Gal}(V/U) \cong \mathrm{Gal}(U/T)$. Už jsme dokázali, že je $\mathrm{Gal}(U/T)$ komutativní, zbývá dokázat, že je komutativní i grupa $\mathrm{Gal}(V/U)$. Tentokrát vidíme, že je každý homomorfismus $\varphi \in \mathrm{Gal}(V/U)$ jednoznačně určen hodnotou $\varphi(\beta)$ a navíc $\varphi(\beta)$ je opět kořen polynomu $x^n - a$, tedy existuje číslo $k \in \mathbb{Z}_n$, že $\varphi(\beta) = \beta\alpha^k$. Vezmeme-li si tedy $\varphi, \psi \in \mathrm{Gal}(V/U)$ dostaneme čísla $k, l \in \mathbb{Z}_n$, pro něž je $\varphi(\beta) = \beta\alpha^k$ a $\psi(\beta) = \beta\alpha^l$ a platí

$$\varphi\psi(\beta) = \varphi(\beta\alpha^l) = \beta\alpha^{k+l} = \psi(\beta\alpha^k) = \psi\varphi(\beta),$$

a proto $\varphi\psi = \psi\varphi$ a grupa $\mathrm{Gal}(V/U)$ je obdobně jako grupa $\mathrm{Gal}(U/T)$ komutativní. □

Příklad 9.5. Nechť p je prvočíslo. Protože jsou všechny kořeny polynomu $x^p - 1$ mocniny kořenu $e^{\frac{2\pi i}{p}}$, je $\mathbb{Q}(e^{\frac{2\pi i}{p}})$ rozkladové nadtěleso polynomu $x^p - 1$ nad $\mathbb{Q}$.

Každý $\mathbb{Q}$-izomorfismus z Galoisovy grupy $\mathrm{Gal}(\mathbb{Q}(e^{\frac{2\pi i}{p}})/\mathbb{Q})$ je tedy určen obrazem kořenu $e^{\frac{2\pi i}{p}}$ na ostatní kořeny $e^{\frac{2\pi ik}{p}}$, tedy z úvah předchozího důkazu vidíme, že je $\mathrm{Gal}(\mathbb{Q}(e^{\frac{2\pi i}{p}})/\mathbb{Q})$ izomorfní podgrupě grupy $\mathbb{Z}_p^*(\cdot)$, což je cyklická grupa řádu $p-1$, tedy i $\mathrm{Gal}(\mathbb{Q}(e^{\frac{2\pi i}{p}})/\mathbb{Q})$ je cyklická. Kdybychom dokázali, že je cyklotomický polynom $\frac{x^p-1}{x-1} = \sum_{i=0}^{p-1} x^i$ ireducibilní nad $\mathbb{Q}$ (což opravdu platí, ale důkaz zde uvádět nebudeme), pak bychom díky 8.5(1) dostali dokonce grupový izomorfismus $\mathrm{Gal}(\mathbb{Q}(e^{\frac{2\pi i}{p}})/\mathbb{Q}) \cong \mathbb{Z}_{p-1}$.

Poznámka 9.6. *Je-li T těleso charakteristiky 0, $T \subseteq U$ Galoisovo rozšíření a V rozkladové nadtěleso polynomu $x^n - a \in U[x]$ nad tělesem U. Pak existuje takové rozšíření $V \subseteq W$, že $T \subseteq W$ je Galoisovo rozšíření a $\mathrm{Gal}(W/U)$ je řešitelná grupa.*

Důkaz. Vezměme si nějaký polynom $f \in T[x]$, jehož rozkladové nadtěleso je právě U, označme $m_a \in T[x]$ minimální polynom prvku a nad T a položme $g := m_a(x^n)$. Nyní si označme W rozkladové nadtěleso polynomu fg nad T. Protože $(x-a)/m_a$ platí, že $(x^n-a)/g$ v oboru $U[x]$, tudíž se polynom $x^n - a$ rozkládá nad tělesem W na kořenové činitele a můžeme předpokládat, že W obsahuje V jako podtěleso.

Nyní pomocí 9.2 dokážeme, že je grupa $\mathrm{Gal}(W/U)$ řešitelná. Dřív než sestrojíme posloupnost rozšíření, jejichž Galoisovy grupy budou tvořit řešitelné normální podgrupy grupy $\mathrm{Gal}(W/U)$, všimneme si, že je kořen ireducibilního polynomu $m_a \in T[x]$ obsažen v Galoisově rozšíření U, což podle 8.5 znamená, že se m_a nad U rozkládá na kořenové činitele. Označme tyto kořeny $\alpha_1, \ldots, \alpha_k \in U$, tedy $m_a = \prod_i (x - \alpha_i)$ a tudíž $g = \prod_i (x^n - \alpha_i) \in U[x]$.

Nyní indukcí definujme podtěleso W_i tělesa W podmínkou, že $W_0 = U$ a W_i je právě rozkladové nadtěleso polynomu $x^n - \alpha_i$ nad tělesem W_{i-1} pro $i = 1, \ldots, k$. Vidíme, že se polynom fg nad tělesem W_k rozkládá na kořenové činitele, dále že rozšíření W_i je rozkladové nadtěleso polynomu $\prod_{j \le i}(x^n - \alpha_j)$ nad U, tedy $U \subseteq W_i$ je Galoisovo rozšíření a že podle 9.4 je $\mathrm{Gal}(W_i/W_{i-1})$ řešitelná. Použijeme-li nyní opakovaně Větu 8.6, dostáváme, že všechny grupy v řetězci

$$\mathrm{Gal}(W/W_k) \subseteq \mathrm{Gal}(W/W_{k-1}) \subseteq \cdots \subseteq \mathrm{Gal}(W/W_1) \subseteq \mathrm{Gal}(W/W_0) = \mathrm{Gal}(W/U)$$

jsou normální pogrupy grupy $\mathrm{Gal}(W/U)$ a dále, že

$$\mathrm{Gal}(W_i/W_{i-1}) \cong \mathrm{Gal}(W/W_{i-1})/\mathrm{Gal}(W/W_i).$$

To podle 9.2 už nutně znamená, že je grupa $\mathrm{Gal}(W/U)$ řešitelná. □

Řekneme, že polynom $f \in T[x]$ je *řešitelný v radikálech nad tělesem T*, jestliže existuje posloupnost rozšíření $T = U_0 \subseteq U_1 \subseteq \cdots \subseteq U_n$, pro níž je U_{i+1} rozkladové nadtěleso nějakého polynomu $x^{n_i} - a_i$ pro $a_i \in U_i$ nad tělesem U_i pro všechna $i = 0, \ldots, n-1$, a rozkladové nadtěleso polynomu f leží v U_n.

Poznamenejme, že je známým faktem, že všechny komplexní polynomy stupně nejvýše čtyři jsou řešitelné v radikálech nad podtělesem generovaným jeho koeficienty (a příslušné vzorce známe nebo můžeme najít v tabulkách).

Věta 9.7. *Je-li T těleso charakteristiky 0 a V rozkladové nadtěleso polynomu $f \in T[x]$ nad T, pak $|\mathrm{Gal}(V/T)| = [V : T]$ a je-li polynom f řešitelný v radikálech nad T, pak je grupa $\mathrm{Gal}(V/T)$ řešitelná.*

Důkaz. Nejprve si všimněme, že $T \subseteq V$ je podle 6.5(4) rozšíření konečného stupně. Dále dokážeme, že existuje prvek $\gamma \in V$, pro který $T(\gamma) = V$.

Budeme ke sporu předpokládat, takový prvek neexistuje a zvolme si prvek α pro který je $[T(\alpha) : T]$ maximální možný. Protože $T(\alpha) \neq V$ můžeme vzít $\beta \in V \setminus T(\alpha)$ a označme m_α a m_β minimální polynomy prvků α a β nad T. Podle 8.5(2) se oba polynomy m_α i m_β rozkládají nad V na kořenové činitele, označme $\alpha_1, \dots, \alpha_a \in V$ všechny kořeny m_α a $\beta_1, \dots, \beta_b \in V$ všechny kořeny m_β. Protože existuje pro každou čtveřici i, j, k, l, pro níž $(i, j) \neq (k, l)$ nejvýše jedno řešení lineární rovnice $\alpha_i + x\beta_j = \alpha_k + x\beta_l$ a protože je těleso charakteristiky 0 nekonečné, existuje takové $t \in T$, že $\alpha_i + t\beta_j \neq \alpha_k + t\beta_l$ pro $(i, j) \neq (k, l)$. Zvolme jedno takové t a položme $\gamma := \alpha + t\beta$ a $p := m_\alpha(\gamma - tx)$. Potom $p(\beta) = 0$ a $p(\beta_i) \neq 0$ pro $\beta_i \neq \beta$. Nyní vezměme monický největší společný dělitel polynomů p a m_β v oboru $T(\gamma)[x]$, označme ho q. Potom nutně $x - \beta = q \in T(\gamma)[x]$, proto $\beta \in T(\gamma)$, a tudíž i $\alpha \in T(\gamma)$. Tedy $T(\alpha, \beta) \subseteq T(\gamma)$, a proto

$$[T(\gamma) : T] \geq [T(\alpha, \beta) : T] > [T(\alpha) : T],$$

což je spor s volbou prvku α.

Vezměme tedy takové $\gamma \in V$, že $T(\gamma) = V$, a jeho minimální polynom m_γ nad T. Podle 8.5(2) se m_γ rozkládá ve T na kořenové činitele a podle 8.4 m_γ nemá žádné vícenásobné kořeny. Zřejmě je každý T-homomorfismus z $\mathrm{Gal}(V/T)$ určen obrazem prvku γ, ten se přitom musí zobrazit opět na kořen polynomu m_γ. Konečně podle 8.5(2) obraz prvku γ na každý kořen m_γ lze rozšířit T-homomorfismus z $\mathrm{Gal}(V/T)$, což znamená, že

$$|\mathrm{Gal}(V/T)| = \deg m_\gamma = [T(\gamma) : T] = [V : T].$$

Nyní předpokládejme, že je f řešitelný v radikálech nad T, a vezměme příslušnou posloupnost rozšíření $T = U_0 \subseteq U_1 \subseteq \cdots \subseteq U_n$, pro níž je U_{i+1} rozkladové nadtěleso nějakého polynomu $x^{n_i} - a_i$ nad tělesem U_i pro $a_i \in U_i$, kde pro $i = 1, \dots, n$, pro níž máme $V \subseteq U_n$.

Zkonstruujeme nyní pomocí předchozí poznámky dvě posloupnosti rozšíření

$$T = V_0 \subseteq V_1 \subseteq \cdots \subseteq V_{n-1} \subseteq V_n,$$

$$T = W_0 \subseteq W_1 \subseteq \cdots \subseteq W_{n-1} \subseteq V_n$$

tak, aby platilo, že $U_i \subseteq V_i \subseteq W_i$, $T \subseteq W_i$ bylo Galoisovo rozšíření a grupa $\mathrm{Gal}(W_i/W_{i-1})$ byla řešitelná. K tomu ovšem stačí vzít $V_0 = W_0 := U_0 = T$, a dále V_i jako rozkladové nadtěleso polynomu $x^{n_i} - a_i$ nad tělesem W_{i-1} a konečně W_i jako těleso, jehož existenci (a potřebné vlastnosti) nám zaručuje Poznámka 9.6.

Nyní zbývá podobně jako v předchozí poznámce využít Větu 8.6 a Poznámku 9.2, podle nichž jsou všechny normální podgrupy $\mathrm{Gal}(W_n/W_i)$ grupy $\mathrm{Gal}(W_n/T)$ řešitelné, a proto je řešitelná i grupa $\mathrm{Gal}(W_n/T)$.

Konečně $\mathrm{Gal}(V/T) \cong \mathrm{Gal}(W_n/T)/\mathrm{Gal}(W_n/V)$ je podle 9.2 rovněž řešitelná, čímž jsme dokončili důkaz. □

Pro úplnost poznamenejme, že lze dokázat i obrácenou implikaci předchozí věty.

Platnost následujícího tvrzení jsme nahlédli pro $n = 2$ a 3 v Příkladech 8.3 a 8.7:

Poznámka 9.8. *Buď p prvočíslo a $f \in \mathbb{Q}[x]$ ireducibilní polynom stupně p, který má $p - 2$ reálných a 2 imaginární kořeny. Je-li U rozkladové nadtěleso polynomu f nad $\mathbb{Q}$, pak $\mathrm{Gal}(U/\mathbb{Q}) \cong S_p$.*

Důkaz. Nejprve si všimněme, že $\mathbb{Q}$-izomorfismus $\overline{\mathrm{id}} \in \mathrm{Gal}(U/\mathbb{Q})$ je právě transpozice dvou komplexních kořenů. Dále podle 9.7 a 6.4 platí pro každý prvek $\alpha \in U$

$$|\mathrm{Gal}(U/\mathbb{Q})| = |U : Q(\alpha)| \cdot |Q(\alpha) : Q|.$$

Vezmeme-li $\alpha \in U$ jako kořen polynomu f, pak podle 6.5(3) $|Q(\alpha) : Q| = \deg f = p$, a proto $p/|\mathrm{Gal}(U/\mathbb{Q})|$. To ovšem podle 9.3 znamená, že existuje prvek Galoisovy grupy $\mathrm{Gal}(U/\mathbb{Q})$ řádu p. Uvědomíme-li si, že díky 8.2 je $\mathrm{Gal}(U/\mathbb{Q})$ je izomorfní podgrupě symetrické grupy S_p a že libovolná transpozice a libovolný prvek řádu p, tedy právě p-cyklus už celou grupu S_p generují, dostáváme závěr, že $\mathrm{Gal}(U/\mathbb{Q}) \cong S_p$. □

Příklad 9.9. Mějme polynom $f = x^5 - 4x + 2 \in \mathbb{Q}[x]$. Snadno spočítáme, že jeho první derivace $f' = 5x^4 - 4$ má právě dva reálné kořeny $\pm\sqrt[4]{\frac{4}{5}}$, pro které máme $f(-\sqrt[4]{\frac{4}{5}}) > 0 > f(\sqrt[4]{\frac{4}{5}})$, tudíž f má právě tři reálné a dva komplexní kořeny. Dále si uvědomme, že reducibilita polynomu f by znamenala i reducibilitu téhož polynomu s koeficienty upravenými modulo 3 v oboru polynom $\mathbb{Z}_3[x]$. Ovšem okamžitě vidíme, že $f \equiv x^5+2x+2 \in \mathbb{Z}_3[x]$ nemá žádné kořeny v $\mathbb{Z}_3$ a například hrubou silou bychom rychle zjistili, že ho nedělí žádný polynom stupně 2 nad $\mathbb{Z}_3[x]$, což znamená, že je v okruhu $\mathbb{Z}_3[x]$ a tudíž i v $\mathbb{Q}[x]$ ireducibilní. Nyní nám předchozí poznámka říká, že je Galoisova grupa polynomu f, právě celá permutační grupa S_p, a proto podle Poznámky 9.4 a Věty 9.7 polynom f není řešitelný v radikálech.

Předchozí příklad ukazuje platnost následující klasické věty:

Věta 9.10 (Abel-Ruffini)**.** *Pro každé přirozené číslo $n \geq 5$ existují racionální polynomy stupně n které nejsou řešitelné v radikálech nad tělesem $\mathbb{Q}$.*

Důkaz. Pro každé $n \geq 5$ stačí uvážit polynom $f = x^n - 4x^{n-4} + 2x^{n-5} \in \mathbb{Q}[x]$, který podle Příkladu 9.9 není řešitelný v radikálech nad $\mathbb{Q}$. □

Cvičení:

(1) Rozhodňte, zda je řešitelná grupa symetrií čtverce $\mathbb{D}_8$.
(2) Rozhodněte, zda je polynom $x^5 + 2$ řešitelný v radikálech nad tělesem $\mathbb{Q}$.
(3) Je polynom $x^{11} + 2x^6 + x^5 + 2$ řešitelný v radikálech nad tělesem $\mathbb{Q}$?

10. Konečná tělesa podruhé

Konečná tělesa se nám podařilo minulý semestr zkonstruovat za předpokladu, že existují jisté ireducibilní polynomy. V této kapitole předvedeme obecně fungující konstrukci opírající se o kořenová nadtělesa polynomů. Jejím důsledkem bude i důkaz existence ireducibilních polynomů potřebných ke standardnímu chápání konečných těles. Pozorování týkající se jejich vlastností využijeme poté v další kapitole k jejich algoritmickému nalezení.

Platnost následujícího pozorování jsme si zčásti uvědomili už minulý semestr.

Poznámka 10.1. *Buď T konečné komutativní těleso (prvočíselné) charakteristiky p, a nechť n je přirozené číslo. Definujme zobrazení $f_{p^n} : T \to T$ předpisem $f_{p^n}(a) = a^{p^n}$ a množiny $P := \{k \times 1 |\ k \in \mathbb{N}\}$, kde $k \times 1$ je součet k kopií prvku 1 v tělese T. a $Q := \{t \in T |\ f_{p^n}(t) = t\}$. Pak platí:*

(a) *$P \subseteq Q$ jsou podtělesa tělesa T,*

(b) $P \cong \mathbb{Z}_p$,
(c) f_{p^n} *je* Q*-izomorfismus.*

Důkaz. Nejprve uvážíme, že $f_p : T \to T$, $f_p(a) = a^p$ je okruhový homomorfismus. Okamžitě vidíme, že $0^p = 0$, $1^p = 1$, $(a \cdot b)^p = a^p \cdot b^p$. Dále $(a+b)^p = \sum_{i=0}^{p} \binom{p}{i} \times (a^i \cdot b^{p-i}) = a^p + b^p$, protože $p/\binom{p}{i}$ pro každé $i = 1, \ldots, p-1$, tedy $\sum_{i=1}^{p-1} \binom{p}{i} \times (a^i \cdot b^{p-i}) = 0$. Indukčním argumentem zjistíme, že $f_{p^i} = f_{p^{i-1}} f_p$ je homomorfismus okruhů pro každé kladné i, Přitom se f_{p^i} chová identicky na P, neboť $f_{p^i}(1) = 1$. Proto $(a+b)^{p^n} = f_{p^n}(a+b) = f_{p^n}(a) + f_{p^n}(b) = a^{p^n} + b^{p^n}$, podobně $(-a)^{p^n} = -a^{p^n}$, $(a \cdot b)^{p^n} = a^{p^n} \cdot b^{p^n}$ a například přímým výpočtem zjistíme, že $(a^{-1})^{p^n} = (a^{p^n})^{-1}$ pro každé nenulové a. Protože je f_{p^i} je prostý homomorfismus konečného tělesa do sebe, musí se jednat o izomorfismus

Mějme nyní $a, b \in Q$, tj $a^{p^n} = a$, $b^{p^n} = b$. Pak $(a+b)^{p^n} = a^{p^n} + b^{p^n} = a + b$ a podobně $(a \cdot b)^{p^n} = a^{p^n} \cdot b^{p^n} = a \cdot b$, $(-a)^{p^n} = -a^{p^n}$. Je-li navíc $a \neq 0$, potom $(a^{-1})^{p^n} = (a^{p^n})^{-1} = a^{-1}$. čímž jsme ověřili, že $a + b, a \cdot b, -a, a^{-1} \in Q$. Protože $0, 1 \in Q$ zřejmě, vidíme, že Q je podtěleso tělesa T. Z definice Q navíc plyne, že f_{p^n} je Q-izomorfismus.

Pomocí homomorfismu $\varphi : \mathbb{Z} \to T$, $\varphi(z) = z \times 1$ a První věty o izomorfismu nahlédneme, že $P \cong \mathbb{Z}/p\mathbb{Z} \cong \mathbb{Z}_p$, proto je P těleso. □

Věta 10.2. *Nechť* $q \in \mathbb{N}$. *Pak existuje komutativní těleso o* q *prvcích, právě když* $q = p^n$ *pro nějaké prvočíslo* p *a přirozené číslo* n. *Těleso o* p^n *prvcích je izomorfní rozkladovému nadtělesu polynomu* $x^{p^n} - x$ *nad* $\mathbb{Z}_p$.

Důkaz. ($\Rightarrow$) Vezmeme-li těleso T řádu q a položíme $P = \{k \times 1 |\ k \in \mathbb{N}\}$. Protože je P podmnožina konečné množiny T, tedy P musí být konečné těleso prvočíselného řádu p. Nyní víme z 10.1, že T má strukturu konečného vektorového prostoru nad P. Je-li $n = dim_P(T)$, dostáváme, že $|T| = |P|^n = p^n$.

($\Leftarrow$) Ukážeme, že rozkladové nadtěleso T polynomu $x^{p^n} - x$ nad $\mathbb{Z}_p$ má právě p^n prvků. Protože p nedělí $p^n - 1$, nemá polynom $x^{p^n} - x$ podle 5.2(6) žádný vícenásobný kořen. Těleso T tedy obsahuje aspoň p^n prvků. V důsledku 10.1 je množina $Q = \{t \in T |\ t^{p^n} = t\}$ podtělesem, navíc $t^{p^n} = t$ právě když je t kořen polynomu $x^{p^n} - x$, tedy $|Q| = p^n$ (opět podle 5.2) a $Q = T$.

Vezmeme-li nyní libovolně těleso U o p^n prvcích, pak pro každé $u \in U \setminus \{0\}$ $u^{p^n - 1} = 1$ podle díky pozorování z minulého semestru, že prvek umocněný na řád grupy je roven jednotce, a proto $u^{p^n} = u$ pro všechna $u \in U$. Využijeme-li dále 10.1, dostaneme, že všechny prvky U jsou kořenem polynomu $x^{p^n} - x$ nad tělesem $P = \{k \times 1 |\ k \in \mathbb{N}\} \cong \mathbb{Z}_p$, tedy U je rozkladové nadtěleso polynomu $x^{p^n} - x$ nad tělesem P. Závěr potom plyne z 7.5 □

Jednoznačně (až na izomorfismus) určené těleso o p^n prvcích se zpravidla značí $GF(p^n)$ (GF = Galois field) nebo $\mathbb{F}_{p^n}$.

Poznámka 10.3. *Nechť* p *je prvočíslo,* k, n, r *přirozená čísla,* $q = p^r$ *a* $\mathbf{T}$ *komutativní těleso. Pak jsou následující tvrzení ekvivalentní:*

(a) k/n *v oboru* $\mathbb{Z}$,
(b) $(p^k - 1)/(p^n - 1)$ *v oboru* $\mathbb{Z}$,
(c) $(q^k - 1)/(q^n - 1)$ *v oboru* $\mathbb{Z}$,
(d) $(x^{q^k} - x)/(x^{q^n} - x)$ *v oboru* $\mathbf{T}[x]$.

Důkaz. (a)⇒(b) Jestliže $n = kd$, snadno spočítáme, že $p^n - 1 = (p^k - 1)\sum_{i=0}^{d-1} p^{ik}$.

(b)⇒(a) Nechť $(p^k - 1)/(p^n - 1)$ a $n = kd + r$, kde $0 \leq r < k$. Víme, že $p^{kd} - 1 = (p^k - 1)\sum_{i=0}^{d-1} p^{ik}$, tedy $(p^k - 1)/((p^n - 1) - (p^{kd} - 1))$. Protože $(p^n - 1) - (p^{kd} - 1) = p^{kd}(p^r - 1)$ a čísla $p^k - 1$ a p^{kd} jsou nesoudělná, máme $(p^k - 1)/(p^r - 1)$. Ovšem $r < k$, proto $r = 0$.

(a)⇔(c) Stačí uvážit, že $k/n \Leftrightarrow rk/rn$ a to je dle dokázané ekvivalence ekvivalentní tvrzení $(q^k - 1)/(q^n - 1)$.

(c)⇔(d) Použijeme obdobný argument jako v důkazu (a)⇔(b), je-li totiž $(q^n - 1) = s(q^k - 1)$, pak $(x^{q^n} - x) = x(x^{q^k - 1} - 1)\sum_{i=0}^{s-1} x^{i(q^k - 1)}$. □

Poznámka 10.4. *Nechť p je prvočíslo a n, q přirozená čísla. Pro konečné komutativní těleso T velikosti p^n jsou následující tvrzení ekvivalentní:*

(a) *Existuje podtěleso tělesa T o q prvcích,*
(b) *$q/|T|$ a $q - 1/|T| - 1$,*
(c) *existuje k/n, že $q = p^k$.*

Podtěleso dané velikosti je určeno jednoznačně.

Důkaz. (a)⇒(b) plyne z Lagrangeovy věty použité pro grupy $T(+)$ a $T \setminus \{0\}(\cdot)$.

(b)⇒(c) plyne z 10.3.

(c)⇒(a) Podle 10.2 T sestává z kořenů polynomu $x^{p^n} - x$. Protože díky 10.3 platí nad tělesem T, že $(x^{p^k} - x)/(x^{p^n} - x)$, obsahuje množina $Q := \{t \in T |\ f_{p^k}(t) = t\}$ právě $q = p^k$ prvků. Nyní si stačí uvědomit, že Q je podle 10.2 podtěleso tělesa T.

Konečně jednoznačnost podtělesa plyne například z faktu, že podle 5.4 je multiplikativní grupa tělesa $T \setminus \{0\}(\cdot)$ cyklická a platí pro ní, že pro každý dělitel $q - 1$ řádu $p^n - 1$ existuje jediná podgrupa řádu $q - 1$. □

Spojením charakterizace konečných těles 10.2 a dvou předchozích technických pozorování ukážeme, že konstrukce konečných těles pomocí ireducibilních polynomů zavedená v minulém semestru bude vždy k dispozici.

Věta 10.5. *Pro každé konečné komutativní těleso T a přirozené číslo n existuje nad T ireducibilní polynom stupně n.*

Důkaz. Z 10.2 víme, že $|T| = p^k$ pro vhodné přirozené k a že existuje těleso U, které má p^{nk} prvků. Navíc $(p^k - 1)/(p^{nk} - 1)$ podle 10.3, proto díky 10.4 a 10.2 obsahuje U podtěleso izomorfní T, bez újmy na obecnosti můžeme toto podtěleso s tělesem T ztotožnit. Nyní si stačí uvědomit, že $U \setminus \{0\}(\cdot)$ je cyklická grupa, a zvolit nějaký generátor α grupy $U \setminus \{0\}$. Prvek α je podle 6.5(3) algebraický a $U \setminus \{0\} = \langle\alpha\rangle \subseteq T(\alpha)$, proto $T(\alpha) = U$ a $\deg(m_\alpha) = [U : T] = n$ podle 6.5(1), kde m_α je minimální polynom algebraického prvku α nad T. Konečně m_α je nad T ireducibilní podle 6.2. □

Cvičení:

(1) Kolik prvků má rozkladové nadtěleso polynomu $x^{24} - 1$ nad tělesem $\mathbb{Z}_5$?
(2) Jak je velké rozkladové nadtěleso polynomu $x^7 - 1$ nad čtyřprvkovým tělesem?

11. Ireducibilní rozklad polynomů

V následující kapitole ukážeme efektivní algoritmus na výpočet ireducibilního rozklad polynomů nad konečnými tělesy. Bude sestávat ze dvou částí, nejprve polynom rozložíme na polynomy neobsahující žádný čtverec ireducibilního polynomu a poté s využitím Čínské věty o zbytcích pro polynomy a lineární algebry najdeme rozklady bezčtvercových faktorů.

Nejprve si ovšem uvědomme, že ireducibilní faktory polynomu $x^{q^n} - x$ nám poskytne všechny ireducibilní polynomy stupně n nad tělesem řádu q.

Poznámka 11.1. *Nechť T je konečné komutativní těleso. Každý ireducibilní polynom stupně n z okruhu $\mathbf{T}[x]$ dělí polynom $x^{|T|^n} - x$.*

Důkaz. Nechť $m \in \mathbf{T}[x]$ ireducibilní polynom stupně n, bez újmy na obecnosti můžeme předpokládat, že je m monický. Položme $q = |T| = p^k$ pro vhodné prvočíslo p a vhodné přirozené k a buď U těleso o p^{kn} prvcích. Podobně jako v důkazu 10.5 můžeme bez újmy na obecnosti ztotožnit těleso T s izomorfním podtělesem tělesa U, které existuje podle 10.4. Těleso U je podle 10.2 rozkladovým nadtělesem polynomu $x^{q^n} - x$ nejen nad tělesem $\mathbb{F}_p$, nýbrž i nad každým větším podtělesem, tedy i nad tělesem T. Dále podle 5.7 je $(\mathbf{T}[x])_m$ komutativní těleso o p^{kn} prvcích, v němž má polynom m kořen. Protože $(\mathbf{T}[x])_m \cong U$ a izomorfismus lze díky 7.5 vzít tak, aby byl na podtělesech T identický, má m kořen v U, označme ho α. Snadno s pomocí 6.2 nahlédneme, že m je minimálním polynomem prvku α nad tělesem T, a protože je α kořenem polynomu $x^{q^n} - x$, máme $m/(x^{q^n} - x)$ v okruhu $\mathbf{T}[x]$. □

Definice. Řekneme, že polynom f je *bez čtverců*, jestliže neexistuje žádný takový polynom g (nad týmž tělesem) kladného stupně, aby g^2/f. Je-li $f = \prod_{i=1}^{n} f_i^i$, kde všechny polynomy f_i jsou bez čtverců, mluvíme o *bezčtvercovém rozkladu* polynomu f.

Poznámka 11.2. *Nechť T je konečné komutativní těleso a $f \in T[x] \setminus T$.*

(1) *Existuje (až na asociovanost jednoznačný) bezčtvercový rozklad f,*
(2) *je-li f ireducibilní, pak $f' \neq 0$,*
(3) *f je bez čtverců právě když* 1 *je* $\mathrm{GCD}(f, f')$.

Důkaz. (1) Bezprostřední důsledek 3.3 spolu s 3.5.

(2) Nechť $f = \sum a_i x^i \in T[x] \setminus T$ a předpokládejme, že $f' = \sum_{i>0} i a_i x^{i-1} = 0$, což nutně znamená, že $a_j = 0$ pro všechna j, která nejsou násobkem charakteristiky p tělesa T, tj. $f = \sum a_{pi} x^{pi} \in T[x] \setminus T$. Protože je $t \to t^p$ prostý homomorfismus konečného tělesa T do sebe, jde nutně o izomorfismus, tedy pro každé a_{pi} najdeme vzor $b_i \in T$, tedy prvek splňující $b_i^p = a_{ip}$. Nyní už snadno nahlédneme, že $(\sum b_i x^i)^p = \sum a_{pi} x^{pi} = f$, tudíž polynom f není ireducibilní.

(3) Jestliže $f = g^2 h$, pak podle 5.2(6) $f' = g \cdot (gh)' + g' \cdot gh = g \cdot ((gh)' + g'h)$, tedy g/f'.

Předpokládejme, že 1 není $\mathrm{GCD}(f, f')$, tedy 5.2(5) existuje ireducibilní polynom g, který dělí f' i f, tj. $f = g \cdot a, f' = g \cdot b$. Protože $g \cdot b = f' = (g \cdot a)' = g \cdot a' + g' \cdot a$ a protože g je ireducibilní polynom a g' podle (2) nenulový polynom menšího stupně, jsou nesoudělné a dostáváme tudíž, že g/a a proto g^2/f. □

Bezčtvercový rozklad polynomu nad tělesem kladné charakteristiky
`VSTUP:` $f \in T[x] \setminus T$, `pro` $p =$ `charakteristika` T

VÝSTUP: $f_1, \dots, f_k$, pro které $f = \prod_{i=1}^{n} f_i^i$ je bezčtvercový rozklad.

0. $c_1 := \mathrm{GCD}(f, f')$; $g_1 := \frac{f}{c_1}$; $i := 1$;
1. while $\deg(g_i > 0)$ do $\{g_{i+1} := \mathrm{GCD}(c_i, g_i); c_{i+1} := \frac{c_i}{g_{i+1}}; f_i := \frac{g_i}{g_{i+1}}; i^{++}\}$
2. $c := c_{i-1} = \sum_i a_i x^i$;
3. if $\deg c > 0$ then $(f_p, f_{2p}, \dots) :=$ zavolej rekurzivně algoritmus pro vstup $\sqrt[p]{c} = \sum_i \sqrt[p]{a_{ip}} x^i$;
4. return $f_1, f_2, \dots$

Poznámka 11.3. *Algoritmus bezčtvercového rozklad polynomu nad tělesem kladné charakteristiky funguje správně.*

Důkaz. Nechť $f = \prod_{i=1}^{n} f_i^i$ je bezčtvercový rozklad. Potom

$$f' = [\sum_{i \notin p\mathbb{N}} i f_i' f_i^{i-1} \cdot \prod_{j \notin p\mathbb{N} \cup \{i\}} f_j^j] \cdot [\prod_{i \in p\mathbb{N}} f_i^i],$$

a využijeme-li nesoudělnost f_i a f_i' zaručenou 11.2, pak

$$c_1 = \mathrm{GCD}(f, f') = [\prod_{j \notin p\mathbb{N}} f_j^{j-1}] \cdot [\prod_{i \in p\mathbb{N}} f_i^i].$$

Odtud dostáváme, že $g_1 = \prod_{j \notin p\mathbb{N}} f_j$ a $g_2 = \prod_{j \geq 2, j \notin p\mathbb{N}} f_j$.

Podobně nahlédneme, že

$$c_k = [\prod_{j \geq k, j \notin p\mathbb{N}} f_j^{j-1}] \cdot [\prod_{i \in p\mathbb{N}} f_i^i]$$

a že $g_k = \prod_{j \geq k, j \notin p\mathbb{N}} f_j$. Odtud vidíme, že $\frac{g_k}{g_{k+1}} = f_k$ pokud p nedělí k a $\frac{g_k}{g_{k+1}} = 1$ v opačném případě. Tedy našli jsme členy bezčtvercového rozkladu pro všechna i, jež nejsou dělena číslem p. Navíc po konečně krocích dostaneme polynom

$$c = [\prod_{i \in p\mathbb{N}} f_i^i] = \sum_i a_{ip} x^{ip} = (\sum_i \sqrt[p]{a_{ip}} x^i)^p.$$

Poznamenejme, že v tělese $\mathbb{Z}_p$ Frobeniův endomorfismus $a \to a^p$ působí jako identické zobrazení, a proto je v takovém případě odmocnina $\sqrt[p]{a_{ip}} = a_{ip}$.

Zbytek už plyne z rekurze algoritmu použité na polynom $\sum_i a_i x^i$, kdy najdeme členy f_i bezčtvercového rozklad pro p/i, jestliže p^2 nedělí i. □

Podstatná část úvahy umožňující ireducibilní rozklad bezčtvercových polynomů se opírá o Čínskou větu o zbytcích pro polynomy.

Poznámka 11.4 (Čínská věta o zbytcích)**.** *Mějme konečné komutativní těleso T, po dvou nesoudělné polynomy $f_1, \dots, f_n \in \mathbf{T}[x]$ a položme $f = \prod_{i=1}^{n} f_i$. Pak je zobrazení $\varphi : \mathbf{T}[x]/fT[x] \to \prod_{i=1}^{n} T[x]/f_i T[x]$ dané předpisem*

$$\varphi([g]_f) = ([(g) \bmod f_1], \dots [(g) \bmod f_n])$$

okruhový izomorfismus.

Důkaz. Díky tomu, že je obor $T[x]$ Eukleidův a $\mathbf{T}[x]/fT[x]$ a $\prod_{i=1}^{n} T[x]/f_i T[x]$ jsou stejně velké konečné okruhy lze argumentovat stejně jako v důkazu Čínské věty o zbytcích pro přirozená čísla, tj. nahlédnout, že je zobrazení prosté díky tomu, že nejmenší společný násobek polynomů $f_1, \dots, f_n$ je jejich součin f. □

Poznamenejme, že předchozí tvrzení platí v mnohem obecnějším kontextu, například pro obory nad jakýmkoli komutativním tělesem a že máme k dispozici algoritmické řešení hledání vzoru každého prvku z oboru hodnot.

Věta 11.5. *Buď T konečné komutativní těleso a f monický bezčtvercový polynom. Označme $V = T[x]/fT[x]$ a $W = \{u \in V |\ u^{|T|} = u\}$.*

(1) *V je vektorový prostor nad tělesem T a W jeho podprostor.*
(2) *Je-li f součinem k ireducibilních polynomů, pak $dim_T W = k$.*
(3) *Je-li $[u]_f \in W$ a $1 \leq \deg u \leq \deg f$, potom $f = \prod_{s\in T} \mathrm{GCD}(u - s, f)$.*
(4) *Je-li $[u_1]_f \dots [u_k]_f$ báze vektorového prostoru W a g a h dva neasociované ireducibilní faktory f, potom existuje takové $i \leq k$ a $s \in T$, že g dělí $(u_i - s)$ a h nedělí $(u_i - s)$.*

Důkaz. (1) V je komutativní grupou s přirozeně definovaným násobením skalárem, o němž snadno nahlédneme, že tvoří na V strukturu vektorového prostoru. Abychom dokázali, že je W jeho podprostor, nejprve podobně jako v 10.1 ukážeme, že zobrazení $\varphi_T : u \to u^{|T|}$ tvoří T-endomorfismus na $T[x]$ a tedy i na $V = T[x]/fT[x]$. Označme $p^n = |T|$, kde p charakteristika tělesa T a tedy i okruhu $T[x]$. Slučitelnost s násobením je zřejmá a z 10.2 plyne, že $t^{|T|} = t$ pro každé $t \in T$ a pro každé $a, b \in T[x]$ platí, že $(a + b)^p = a^p + b^p$ a tudíž i $(a + b)^{p^n} = a^{p^n} + b^{p^n}$.

Protože je φ_T T-endomorfismus, jde o T-linární operátor na V a $W = \{u \in V |\ \varphi_T(u) = u\}$ je množinou jeho vlastních vektorů příslušných vlastnímu číslu 1, o které víme, že je podprostorem z lineární algebry.

(2) Buď $f = f_1 \cdot \dots \cdot f_k$ rozklad f na monické ireducibilní polynomy a označme $V_i = T[x]/f_iT[x]$ a $W_i = \{u \in V_i |\ u^{|T|} = u\}$. Podle Čínské věty o zbytcích pro polynomy je zobrazení $\varphi : V \to \prod_{i=1}^k V_i$ dané předpisem $\varphi([v]_f) = ([(v) mod\ f_1], \dots [(v) mod\ f_n])$ izomorfismus okruhů a tedy i vektorových prostorů V a $\prod_{i=1}^k V_i$. Vidíme, že $\varphi(W) \subseteq \prod_{i=1}^k W_i$ $(\subseteq \prod_{i=1}^k V_i)$. Protože dále pro každé $(w_1, \dots, w_k) \in \prod_{i=1}^k W_i$, existuje vzor $w \in V$, tj. $\varphi(w) = (w_1, \dots, w_k)$, přičemž $\varphi(w^{|T|}) = (w_1^{|T|}, \dots, w_k^{|T|}) = (w_1, \dots, w_k) = \varphi(w)$, tedy $\varphi(W) = \prod_{i=1}^k W_i$. Konečně si všimněme, že každý okruh V_i je těleso a W_i jeho podtěleso o nejvýše $|T|$ prvcích díky 10.1 a zároveň je W_i nenulový vektorový $|T|$-prostor, má tedy právě $|T|$ prvků. Tím jsme ověřili, že $|W| = |\prod_{i=1}^k W_i| = |T|^k$, proto je $dim_T(W) = k$.

(3) Využijeme-li faktu, že okruhy W_i jsou $|T|$-prvková tělesa a φ indukuje okruhový izomorfismus W a $\prod_{i=1}^k W_i$, pro každý prvek $w \in W$ dostáváme $w^{|T|} - w = \prod_{s\in T}(w - s) = 0$, kde ztotožníme prvky tělesa T a rozkladové třídy $[sx^0]_f$. Je-li tedy $[u]_f = w \in W$, platí, že $f / \prod_{s\in T}(u - s)$, proto $f / \prod_{s\in T} \mathrm{GCD}(u - s, f)$. Jelikož jsou polynomy $u - s$ a $u - t$ pro $t \neq s$ nesoudělné, dostáváme $\prod_{s\in T} \mathrm{GCD}(u - s, f)/f$, a protože jsou oba polynomy monické dostáváme dokonce rovnost.

(4) Bez újmy na obecnosti oddělíme například polynomy f_1 a f_2. Protože $\omega = ([1], [0], \dots, [0]) \in \prod_{i=1}^k W_i$, existuje polynom u, pro nějž $[u] \in W$ a $\varphi([u]) = \omega$. To znamená, že $f_1/u - 1$ a f_2/u, proto f_2 nedělí $u - 1$. Podle (3) plyne, že f_1 nedělí $u - s$ pro žádné $s \in T \setminus \{1\}$, tedy $f_1 f_2$ nedělí $u - s$ pro žádné $s \in T$. Předpokládejme nyní, že pro každé i existuje takové $s_i \in T$, že $f_1 f_2/(u_i - s_i)$ a vezměme T-lineární kombinaci $u = \sum_{i=1}^k a_i u_i$. Potom $f_1 f_2 / \sum_{i=1}^k a_i(u_i - s_i) = u - \sum_{i=1}^k a_i s_i$, čímž dostáváme spor. Dokázali jsme, že existuje takové i, že $f_1 f_2$ nedělí $(u_i - s)$ pro žádné $s \in T$. Nyní zbývá pomocí (3) zvolit $s \in T$, pro nějž $f_1/(u_i - s)$. □

Následující algoritmus využívá předchozí věty, konkrétně nalezení báze vektorového prostoru W, k rozkladu bezčtvercového polynomu nad konečným tělesem:

Berlekampův algoritmus
VSTUP: $f \in T[x] \setminus T$, bez čtverců, kde T je konečné těleso.
VÝSTUP: $g_1, \dots, g_k$, ireducibilní rozklad f.

0. $n := \deg f$; $q := |T|$;
   for $j = 1$ to q najdi q_{ij}, aby $\sum_{i=1}^{n} q_{ij} x^{i-1} := (x^{q(j-1)}) \mod f$;
1. spočítej bázi $(u_1, \dots, u_k)$ řešení soustavy rovnic $(Q - I_n)u = 0$, kde $u_1 = (1, 0, \dots, 0)^T$;
2. $i := 2$; $F := \{f\}$
3. while $|F| < k$ do {nahraď každé $g \in F$ netriviálními faktory rozkladu $g = \prod_{s \in T} \mathrm{GCD}(u_i - s, g)$; i^{++}}
4. return F

Příklad 11.6. (1) Hledáme-li nerozložitelné polynomy z $\mathbb{F}_2[x]$ stupně 4, víme z 11.1, že všechny musí dělit polynom $x^{16} - x$, resp. $x^{15} - 1$. Dále nám 10.3 říká, že nerozložitelný polynom stupně k (≤ 4) dělí polynom $x^{16} - x$ právě když $k/4$ (tj. právě když existuje podtěleso šestnáctiprvkového tělesa o 2^k prvcích). Tudíž polynom $x^{16} - x$ budou dělit právě všechny nerozložitelné polynomy stupně 1, 2 a 4. Jediným nerozložitelným polynomem stupně 2 nad tělesem $\mathbb{F}_2$ je polynom $x^2 + x + 1$. Snadno spočítáme, že $x^{16} - x = x(x-1)(x^2 + x + 1)(x^{12} + x^9 + x^6 + x^3 + 1)$, tedy polynom $x^{12} + x^9 + x^6 + x^3 + 1$ už nutně musí být součinem všech nerozložitelných polynomů stupně 4 (zřejmě existují právě 3). Dopočítáme, že $x^{12} + x^9 + x^6 + x^3 + 1 = (x^4 + x^3 + x^2 + x + 1)(x^4 + x^3 + 1)(x^4 + x + 1)$.

(2) Protože těleso o 2^7 prvcích obsahuje pouze vlastní podtěleso o 2 prvcích (7 je totiž prvočíslo), je polynom $x^{128} - x$ nad $\mathbb{F}_2$ součinem právě všech ireducibilních polynomů stupně 1 (takové jsou právě 2) a stupně 7. Proto nad $\mathbb{F}_2$ existuje právě $18 = \frac{128-2}{7}$ nerozložitelných polynomů stupně 7. (3) Spočítáme pomocí 11.1 a 10.3 neasociované nerozložitelné polynomy stupně šest nad tělesem $\mathbb{F}_3$. Víme, že polynom $x^{729} - x$ se rozkládá na součin všech vzájemně neasociovaných (mají totiž různé kořeny) ireducibilních polynomů stupně $k/6$, tedy rozklad $x^{729} - x$ na ireducibilní činitele obsahuje právě polynomy stupně 1, 2, 3 a 6. Zřejmě máme právě 3 neasociované ireducibilní polynomy stupně 1 a snadno spočteme (např. stejným postupem pro polynom $x^9 - x$), že existují rovněž 3 neasociované neireducibilní polynomy stupně 2. Konečně pomocí rozkladu polynomu $x^{27} - x$ na nerozložitelné polynomy (stejnou metodou) zjistíme, že existuje až na asociovanost $8 = \frac{27-(3\cdot 1)}{3}$ neireducibilních polynomů stupně 3. Tedy snadno dopočítáme, že neasociovaných ireducibilních polynomů stupně 6 nad $\mathbb{F}_3$ existuje právě $116 = \frac{729-(3\cdot 1+3\cdot 2+8\cdot 3)}{6}$.

Na závěr vyslovme bez důkazu tvrzení, které říká, že nekomutativní konečná tělesa neexistují, což znamená, že v charakterizaci 10.2 můžeme vypustit předpoklad komutativity.

Věta 11.7 (Wedderburn)**.** *Konečné těleso je nutně komutativní.*

Cvičení:

(1) Určete součin všech monických ireducibilních polynomů stupně 3 nad tělesem $\mathbb{Z}_3$.
(2) Kolik podtěles obsahuje těleso o 64 prvcích?

(3) Kolik existuje různých ireducibilních polynomů stupně 6 nad tělesem $\mathbb{Z}_3$?

12. Volné algebry a variety algeber

V poslední kapitole celého kurzu se vrátíme k obecnému konceptu obecných algeber daného typu a ukážeme, že každou algebru můžeme dostat faktorizací základního typu algeber, jimž se říká volné. Na závěr ukážeme, že třídy algeber splňujících nějaký systém rovností lze charakterizovat právě jako třídy uzavřené na podalgebry, homomorfní obrazy a součiny.

Připomeňme, že pro množinu I se zobrazení $\Omega : I \to \mathbb{N}$ říká *typ*. Algebra $A(\alpha_i|\ i \in I)$ je typu Ω, pokud pro každé $i \in I$ je α_i právě $\Omega(i)$-ární operací.

Definice. Buď $\Omega : I \to \mathbb{N}$ nějaký typ, X množina a nechť indexovaná množina symbolů operací $\{\alpha_i|\ i \in I\}$ je disjunktní s X. Definujme indukcí posloupnost množin W_i:

$W_0 = \{\alpha_i|\ i \in I, \Omega(i) = 0\} \cup X$ a

$W_{n+1} = \{(\alpha_i, w_1, \dots, w_{\Omega(i)})|\ i \in I,\ w_j \in W_n,\ \Omega(i) \neq 0\} \cup W_n$.

Položme $W_\Omega(X) = \bigcup_{n\in\mathbb{N}} W_n$ a definujme pro každé $i \in I$ na množině $W_\Omega(X)$ $\Omega(i)$-ární operaci α_i předpisem $\alpha_i(w_1, \dots, w_{\Omega(i)}) = (\alpha_i, w_1, \dots, w_{\Omega(i)})$. Potom algebru $W_\Omega(X)(\alpha_i|\ i \in I)$ (typu Ω) nazveme (absolutně volnou) *algebrou termů* nad X typu Ω.

Příklad 12.1. Buď $X = \{x\}$ jednoprvková množina písmen, $I = \{*\}$ a $\Omega(*) = 1$, tedy uvažujeme jednu unární operaci. Potom $W_\Omega(X) = \{x, (\alpha_*, x), (\alpha_*, \alpha_*, x), \dots\}$, proto je $W_\Omega(X)$ nekonečná.

Poznámka 12.2. *Nechť $\Omega : I \to \mathbb{N}_0$ nějaký typ a X je množina. Potom X generuje algebru termů $W_\Omega(X)(\alpha_i|\ i \in I)$.*

Důkaz. Dokážeme indukcí podle n, že $W_n \subseteq \langle X\rangle$. Zřejmě $W_0 \subseteq \langle X\rangle$. Nechť $W_n \subseteq \langle X\rangle$. Vezmeme-li $i \in I$, pro něž $\Omega(i) \neq 0$, a $w_1, \dots, w_{\Omega(i)} \in W_n \subseteq \langle X\rangle$, pak $(\alpha_i, w_1, \dots, w_{\Omega(i)}) = \alpha_i(w_i, \dots, w_{\Omega(i)}) \in \langle X\rangle$, proto $W_{n+1} \subseteq \langle X\rangle$. □

Poznámka 12.3. *Buď $\Omega : I \to \mathbb{N}_0$ typ, X množina a $A(\alpha_i|\ i \in I)$ algebra typu Ω. Pak pro každé zobrazení $\varphi : X \to A$ existuje právě jeden homomorfismus $\overline{\varphi} : W_\Omega(X) \to A$ tak, že $\overline{\varphi}|_X = \varphi$.*

Důkaz. Budeme induktivně rozšiřovat zobrazení φ na množiny W_n. Nejprve definujme $\varphi_0 : W_0 \to A$ předpisem $\varphi_0(x) = \varphi(x)$ pro všechna $x \in X$ a $\varphi_0(\alpha_i) = \alpha_i$ pro všechna taková i, pro něž $\Omega(i) = 0$. Máme-li definováno $\varphi_n : W_n \to A$ rozšíříme ho na $\varphi_{n+1} : W_{n+1} \to A$ předpisem

$$\varphi_{n+1}(\alpha_i, w_1, \dots, w_{\Omega(i)}) = \alpha_i(\varphi_n(w_1), \dots, \varphi_n(w_{\Omega(i)})),$$

jestliže $i \in I$, $\Omega(i) \neq 0$ a $w_1, \dots, w_{\Omega(i)} \in W_n$. Konečně položme $\overline{\varphi} = \bigcup_n \varphi_n$, Z konstrukce je zjevné, že jde o jedinou možnou definici rozšiřujícího homomorfismu. □

Věta 12.4. *Každá algebra daného typu Ω je homomorfním obrazem algebry $W_\Omega(X)$ pro nějakou množinu X.*

Důkaz. Stačí vzít za X libovolnou množinu generátorů (například celou algebru) a identitu na X rozšířit podle 12.3 na příslušný homomorfismus. □

Poznámka 12.5. *Nechť Ω je typ a X a Y množiny. Pak je algebra termů $W_\Omega(X)$ nad X izomorfní algebře termů $W_\Omega(Y)$ nad Y právě tehdy, když existuje bijekce mezi X a Y (tj. $|X| = |Y|$).*

Důkaz. ($\Rightarrow$) Vezměme nějaký izomorfismus $\varphi : W_\Omega(X) \to W_\Omega(Y)$. Nejprve dokážeme, že $\varphi(X) \subseteq Y$. Předpokládejme, že existuje $x \in X$, pro které $\varphi(x) = w \notin Y$, tj. buď existuje $i \in I$, pro něž $\Omega(i) = 0$ a $w = \alpha_i$ nebo existuje $n > 0$, pro něž $w \in W_n \setminus W_{n-1}$. První možnost je ovšem ve sporu s prostotou φ, protože $\varphi(x) = \varphi(\alpha_i)$, a kdyby $w = \alpha_j(w_1, \ldots, w_{\Omega(j)})$ pro $j \in I$ a $w_1, \ldots, w_{\Omega(j)} \in W_{n-1}$, dostali bychom, že $x = \alpha_j(\varphi^{-1}(w_1), \ldots, \varphi^{-1}(w_{\Omega(j)})) \notin W_0$, což rovněž není možné. Tedy $\varphi(X) \subseteq Y$ a stejným argumentem pro inverzní izomorfismus obdržíme $\varphi^{-1}(Y) \subseteq X$, tudíž φ indukuje bijekci mezi X a Y

($\Leftarrow$) Máme-li bijekci $b : X \to Y$ můžeme ji podle 12.3 rozšířit na homomorfismus $\varphi : W_\Omega(X) \to W_\Omega(Y)$ a její inverz $b^{-1} : Y \to X$ na homomorfismus $\psi : W_\Omega(Y) \to W_\Omega(X)$. Z jednoznačnosti rozšíření identity na X resp. Y na endomorfismus na $W_\Omega(X)$, resp. $W_\Omega(Y)$ plyne, že $\varphi\psi = Id$ a $\psi\varphi = Id$, tedy φ je izomorfismus. □

Připomeňme definici součinové algebry. Mějme $n \in \mathbb{N}$, neprázdný systém množin A_j, $j \in J$ a systém n-árních operací α_i na A_j. Definujme operaci $\prod_{j\in J} \alpha_i$ na $\prod_{j\in J} A_j$ vztahem

$$[\prod_{j\in J} \alpha_i(f_1, \ldots, f_{\Omega(i)})](j) = \alpha_i(f_1(j), \ldots, f_{\Omega(i)}(j)),$$

kde $f_i \in \prod_{j\in J} A_j$.

Snadno nahlédneme, že $\prod_{j\in J} A_j(\prod_{j\in J} \alpha_i |\ i \in I)$ opět algebra typu Ω (mluvíme o *součinu algeber*), je-li $A_j(\alpha_i |\ i \in I)$ neprázdný systém algeber stejného typu Ω.

Definice. Nechť Ω je typ a X je nekonečná spočetná množina. *Identitou* nazveme libovolnou dvojici $(u, w) \in W_\Omega(X) \times W_\Omega(X)$. Řekneme, že algebra A typu Ω *splňuje identitu* (u, w), pokud pro každý homomorfismus $\varphi : W_\Omega(X) \to A$ je $\varphi(u) = \varphi(w)$. Třídu $\mathcal{V}$ algeber typu Ω nazveme *varietou*, existuje-li množina identit M tak, že $\mathcal{V}$ je tvořena právě všemi algebrami typu Ω splňujícími všechny identity z M.

Příklad 12.6. (1) Třída všech grup tvoří varietu (přitom tato varieta splňuje identity $(x \cdot (y \cdot z), (x \cdot y) \cdot z)$, $(x \cdot 1, x)$, $(1 \cdot x, x)$ a $(x \cdot x^{-1}, 1)$).

(2) Třída všech komutativních grup tvoří varietu (k identitám grupy přibude ještě komutativita: $(x \cdot y, y \cdot x)$).

(3) Třída všech okruhů tvoří varietu algeber splňující identity komutativní grupy pro operaci sčítání a dále identity asociativity $(x \cdot (y \cdot z), (x \cdot y) \cdot z)$, neutrálního prvku $(x \cdot 1, x)$, $(1 \cdot x, x)$ a pravé a levé distributivity $(x \cdot (y + z), x \cdot y + x \cdot z)$ a $((x + y) \cdot z, x \cdot z + y \cdot z)$.

Věta 12.7 (Birkhoff)**.** *Třída $\mathcal{V}$ algeber typu Ω je varieta právě tehdy, když je $\mathcal{V}$ uzavřená na všechny podalgebry, homomorfní obrazy a součiny algeber z $\mathcal{V}$.*

Důkaz. ($\Rightarrow$) Nechť $\mathcal{V}$ je varieta s množinou identit M. Zvolme $A \in \mathcal{V}$ a vezměme nějakou podalgebru B algebry A. Označme $i : B \to A$ inkluzi množin a všimněme si, že je i homomorfismus. Máme-li nyní $(u, w) \in M$ a libovolný homomorfismus $\varphi : W_\Omega(X) \to B$, pak $i\varphi$ je homomorfismus $W_\Omega(X)$ do A, proto $i\varphi(u) = i\varphi(w)$. Ovšem i je prosté zobrazení, tedy $\varphi(u) = \varphi(w)$.

Nyní vezměme homomorfismus $\psi : A \to B$, kde opět $A \in \mathcal{V}$, $(u, w) \in M$ a homomorfismus $\varphi : W_\Omega(X) \to \psi(A)$. Pro každé $x \in X$ definujme zobrazení μ :

$X \to A$ podmínkou $\mu(x) \in \psi(\varphi(x))^{-1}$. Zobrazení μ můžeme podle 12.3 rozšířit na homomorfismus $\overline{\mu} : X \to \psi(A$, pro nějž $\psi\overline{\mu} = \varphi$. Protože $\overline{\mu}(u) = \overline{\mu}(w)$, dostáváme i $\varphi(u) = \psi\overline{\mu}(u) = \psi\overline{\mu}(w) = \varphi(w)$, tedy $\psi(A) \in \mathcal{V}$.

Konečně mějme systém algeber $A_j \in \mathcal{V}$, kde $j \in J$, a homomorfismus $\varphi : W_\Omega(X) \to \prod_{j\in J} A_j$ a $(u, w) \in M$. Označme $\pi_k : \prod_{j\in J} A_j \to A_k$ pro každé $k \in J$ přirozenou projekci na k-tou složku a všimněme si, že se jedná o homomorfismus. Protože $\pi_k\varphi(u) = \pi_k\varphi(w)$ pro každé $k \in J$, je podle definice součinu algeber $\varphi(u) = \varphi(w)$.

($\Leftarrow$) Vezměme množinu všech identit M, které splňuje každá algebra z $\mathcal{V}$ a dále označme $\mathcal{U}$ varietu všech algeber splňujících M. Zřejmě $\mathcal{V} \subseteq \mathcal{U}$.

Nejprve zvolme libovolnou algebru $A \in \mathcal{U}$. Díky 12.4 existuje množina Y a homomorfismus $p : W_\Omega(Y) \to A$ na celou algebru A. Uvážíme množinu R všech kongruencí ρ na $W_\Omega(Y)$, pro něž $W_\Omega(Y)/\rho \in \mathcal{V}$. Vidíme, že $\prod_{\rho\in R} W_\Omega(Y)/\rho \in \mathcal{V}$ podle předpokladu a dále přirozeně definované zobrazení $\psi : W_\Omega(Y) \to \prod_{\rho\in R} W_\Omega(Y)/\rho$ je homomorfismus. Proto pro kongruenci $\rho_Y = \bigcap_{\rho\in R} \rho$ pomocí 1. věty o izomorfismu dostáváme vztah $W_\Omega(Y)/\rho_Y = W_\Omega(Y)/ker\ \psi \cong \psi(W_\Omega(Y))$, tedy $W_\Omega(Y)/\rho_Y$ je podalgebra součinové algebry z $\mathcal{V}$, tedy i $W_\Omega(Y)/\rho_Y \in \mathcal{V}$ a ρ_Y je nejmenší kongruence na $W_\Omega(Y)$, pro níž $W_\Omega(Y)/\rho_Y \in \mathcal{V}$.

Nyní obměnou ukážeme, že $\rho_Y \subseteq ker\ p$, kde $p : W_\Omega(Y) \to A$ je homomorfismus na zaručený Větou 12.4. Vezměme (a, b), aby platilo, že $p(a) \neq p(b)$ a nechť X je spočetná (stačí samozřejmě konečná) podmnožina Y, která obsahuje všechna písmena termů z a a b. Protože $W_\Omega(X) \subseteq W_\Omega(Y)$ a restrikce p na $W_\Omega(X)$ indukuje homomorfismus $W_\Omega(X) \to A$, identita (a, b) na A není splněna, proto existuje algebra $B \in \mathcal{V}$ a takový homomorfismus $f : W_\Omega(X) \to B$ na celé B (neboť $\mathcal{V}$ je uzavřené na podalgebry), že $f(a) \neq f(b)$. Ten můžeme díky 12.3 rozšířit (na $Y \setminus X$ zobrazení dodefinujeme libovolně) na homomorfismus $f : W_\Omega(Y) \to B$. To znamená, že $(a, b) \notin \rho_Y$ a inkluzi $\rho_Y \subseteq ker\ p$ tím máme ověřenu.

Konečně použitím 1. věty o izomorfismu dostáváme, že $A \cong W_\Omega(Y)/ker\ p$. Ta je ovšem izomorfní faktorové algebře algebry $W_\Omega(Y)/\rho_Y$, konkrétně díky 2. větě o izomorfismu máme

$$A \cong W_\Omega(Y)/ker\ p \cong (W_\Omega(Y)/\rho_Y)/(ker\ p/\rho_Y)$$

Proto z uzavřenosti $\mathcal{V}$ na faktory dostáváme, že $A \in \mathcal{V}$. □

Uvědomíme-li si, že homomorfní obraz algebry je podle První věty o izomorfismu izomorfní faktoru původní algebry, dostáváme reformulaci Birkhoffovy věty:

Důsledek 12.8. *Třída $\mathcal{V}$ algeber typu Ω je varieta právě tehdy, když je $\mathcal{V}$ uzavřená na všechny podalgebry, součiny a faktorizaci.*

Příklad 12.9. (1) Třída všech těles není podle Birkhoffovy věty varietou, neboť součin dvou těles (např. $\mathbb{Z}_2 \times \mathbb{Z}_2$) není tělesem.

(2) Třídy všech grup chápaných jako algebry typu $(1, 1, 1)$, komutativních grup, či okruhů jsou variety, protože jsou uzavřené na součiny, podalgebry i homomorfní obrazy.

Cvičení:

(1) Tvoří varietu třída všech komutativních okruhů?
(2) Tvoří varietu třída všech oborů?